

**Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги
К. Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университети
Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын
Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институту
И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети**

Д.10.17.548.Диссертациялык кеңеш

Кол жазма укугунда
УДК: 494.3-30: 413.1

Усмамбетов Баяман Жунушбекович

**Махмуд Кашкаринин “Дивану лугат ит-түрк”
эмгегиндеги буюм-тайымдарга, курал-жабдыктарга
байланыштуу сөздөр жана кыргыз тилине болгон
катыштыгы**

10.02.06 – түрк тилдери

**Филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын**

Авторефераты

Бишкек – 2017

Диссертациялык иш К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин Түрк филологиясы кафедрасында аткарылды.

Илимий кеңешчи: филология илимдеринин доктору, профессор
Усубалиев Бейшенбай Шеңкеевич

Расмий оппоненттер: филология илимдеринин доктору
Сагынбаева Бурул Сагынбаевна
филология илимдеринин доктору, профессор
Абдуллаев Сайфулла Нурмухаммедович

филология илимдеринин доктору
Кенжебаев Дайырбек Орунбекович

Жетектоочу мекеме: Ош мамлекеттик университетинин кыргыз тил
илими кафедрасы, дареги : 723500, Ош ш.,
Ленин көч., 331

Диссертациялык иш **2017 - жылдын 29 - сентябрында саат 10:00 дө** К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университети, Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы тил жана адабият институту жана И.Арабаев атындагы мамлекеттик университети-не караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн диссертацияларды коргоо боюнча түзүлгөн Д.10.17.548 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: Бишкек шаары, Тынчтык проспектиси 27.

Диссертациялык иш менен Кыргыз Республикасынын улуттук илимдер академиясынын (дареги: 720071, Бишкек ш., Чүй проспектиси, 265а.) жана К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин (дареги: 720040 , Бишкек ш., Тынчтык проспектиси 27) китепканаларынан таанышууга болот.

Автореферат 2017 - жылдын 29 – августунда таркатылды.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
филология илимдеринин кандидаты,
доцент

С.К.Каратаева

Иштин жалпы мүнөздөмөсү

Теманын актуалдуулугу. Кыргыз элинин материалдык байлыгы болгон улуттук буюм-тайымдар, дегеле жашоо тиричилигибизде колдонулуучу, керектелүүчү заттарга тиешелүү сөздөр кыргыз тилинин сөздүк корунда болобу, тилдин тарыхын чагылдырган байыркы жазма эстеликтерде болобу, орчундуу орунду ээлейт. Бирок андай сөздөрдү бир нерсенин кадыресе аты, аталышы катары жеңил-желпи кароого болбойт. Ал сөздөрдө, барынан мурда, ошол элдин басып өткөн жолу, ой-санаасы, көркөмдүк дүйнөсү, илим-билими, айтор, элдин руху сиңирилгендигин эстен чыгарууга акыбыз жок.

Баарыбызга маалым, сөздөрдүн семантикасын, алардын өнүгүү жолун жана чыгыш тегин иликтөө тилибиздин тарыхын билүүгө чоң өбөлгө түзөрү бышык. Ошондуктан байыркы түрк жазма эстеликтери түрк тилдеринин, анын ичинен кыргыз тилинин сөз байлыктарын чагылдырган негизги маалымдама материал катары таанылышы шарт. Буга байланыштуу андагы ар бир маселе боюнча лингвистикалык иликти өтө кылдаттык менен жүргүзүү, ошондой эле экстралингвистикалык себеп-өбөлгөлөрдү, кырдаал-шарттарды да көңүлгө түйө жүрүү милдети коюлат. Экстралингвистикалык себеп-өбөлгө, кырдаал-шарт дегенде биз сөз – бул жөн гана аталыш эмес, муну менен катар материалдык-маданий, өнөрчүлүк, эстетикалык илимге да тиешелүү экендиги эске алынат. Андыктан ар бир сөздүн маанисин чечмелөөдө ал сөз жаралган доордо, ал доордогу элдин жашоо ыңгайына, ошол сөз туюндурган буюм-тайым жана курал-жабдыктардын жасалыш ык-амалына, кызматына ж.б. ушул өңдүү маселелерге да кайрылууга мажбур болобуз. Бул жагынан алганда, Махмуд Кашгаринин “Дивану лугат ат-түрк” сөздүгүндөгү буюм-тайым жана курал-жабдык аттарына ар тараптуу илик жүргүзүү бүгүнкү күндө кыргыз лингвистикасы үчүн гана эмес, жалпы эле кыргыз таануу илими үчүн да **зарыл жана актуалдуу** маселелерден болуп саналат.

Диссертациянын негизги илимий изилдөө иштери менен болгон байланышы. Диссертациялык иштин темасы К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин Кыргыз филологиясы факультетиндеги Түрк филологиясы кафедрасында Кыргыз тили илими кафедрасы менен бирдикте каралып, изденүүчүнүн жеке демилгеси менен тандалып, аткарылды.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Диссертациялык эмгектин негизги **максаты** – Махмуд Кашгаринин “Диванындагы” буюм-тайымдарды, курал-жабдыктарды туюндурган сөздөрдүн кыргыз тилине канчалык даражада катыштыгы, байланышы бар экендигин аныктоо, салыштырып жаткан сөздөрдүн фоно-морфологиялык байыркы тибин, баштапкы турпаты менен семантикасын, чыгыш тегин ачып берүү, фоно-морфологиялык, семантикалык жана тыбыштык жактан өзгөрүү, өзгөрбөө абалдарына, ошондой эле бизге чейин жетпей калган, турпаты да, семантикасы да архаизмге айланган сөздөргө мүнөздөмө берүү иштин негизги максаты болуп эсептелет.

Жогорудагы максаттарды ишке ашыруу үчүн төмөнкүдөй **милдеттерди** жүзөгө ашыруу талап кылынат:

- Махмуд Кашкаринин “Дивану лугат ит-түрк” эмгегине, ал жаралган доорго жана ага арналган изилдөөлөргө, ошондой эле сөздүктүн котор-молоруна сереп салуу аркылуу изилдөө багыттарын аныктоо;
- “Сөздүктөгү” буюм-тайымдарга, курал-жабдыктарга тиешелүү сөздөрдү толук жыйнап, лексика-семантикалык өзгөчөлүгүнө карай тематикалык топторго бөлүп кароо жана ошол топтогу буюм-тайымдардын, курал-жабдыктардын бөтөнчөлүктөрү боюнча чагылдырганына карата майда семантикалык топчолорго бөлүштүрүү;
- Ар бир топчодогу сөздөрдүн ичинен азыркы кыргыз тилине турпаты да мааниси да эч өзгөрбөстөн жеткендерин, тыбыштык өзгөрүүгө дуушар болгондорун, архаизмге айланып кеткендерин фоно-морфологиялык, лексика-семантикалык жана этимологиялык анализ жүргүзүү аркылуу аныктап чыгуу;
- “Дивандагы” жана азыркы кыргыз тилиндеги илимий факты - материалдарга таянуу менен, кыргыз тилиндеги айрым сөздөрдүн уңгуларынын канчалык деңгээлде семантикалык өзгөрүү-жылышка учурап, маанилик жактан кеңейишин, же, тескерисинче, тарышын ачып берүү;
- “Дивандагы” иликтөөгө алынган сөздөрдүн уңгусунун кайсы сөз түркүмүнөн жасалгандыгын көрсөтүү;
- “Дивандагы” иликтөөгө алынган сөздөрдүн уңгуларынын жана сөздү жасоочу мүчөлөрдүн өнүмдүү, өнүмсүздүгүн аныктоо;
- Айрым тиешелүү сөздөрдүн чыгыш тегин ачып берүүдө “Дивандагы” М.Кашкаринин түшүндүрмө маалыматтарына, азыркы кыргыз жана түрк тилдеринин материалдарына, тарыхый, этнографиялык, археологиялык жана көркөм чебер таануу илимдеринин табылгаларына таянуу;
- Айрым сөздөрдүн маанисин так жана терең ачып берүүдө “Дивандагы” жана кыргыз көркөм чыгармалардагы материалдарга, макал, лакаптардан жана туруктуу сөз айкаштардан алынган мисалдарга таянуу;
- Илимий изилдөөнүн жыйынтыгында “Дивандагы” буюм-тайымдарга жана курал-жабдыктарга байланыштуу сөздөрдүн канчалык деңгээлде азыркы кыргыз тилине болгон катыштыгын аныктоо;

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Махмуд Кашкаринин “Дивану лугат ит-түрк” эмгегиндеги буюм-тайымдарга, курал-жабдыктарга байланыштуу сөздөр жана алардын кыргыз тилине болгон катыштыгы кыргыз тил илиминде биринчи жолу атайын изилдөөгө алынып, тиешелүү сөздөрдү лексика-семантикалык топторго бөлүштүрүлүп каралат. Ошондой эле ал топтордогу сөздөрдү дагы семантикалык өзгөчөлүктөрүнө ылайык майда топторго ажыратып териштирип, аталган топтор менен топчолордогу сөздөрдүн катыштыгы

азыркы кыргыз тилине канчалык даражада байланышы бар экендигинин, уңгу сөздөрдүн, фоно-морфологиялык байыркы типтеринин, семантикалык маанисинин, чыгыш тегинин, тилдин кийинки өнүгүү процессинде семантикалык, тыбыштык жана морфологиялык жактан кандай өзгөрүүгө учурагандыгы көрсөтүлүп, бул аркылуу кыргыз тилинин өнүгүүсүндөгү жалпы мыйзам ченемдүүлүктөрдүн белгилүү бир деңгээлде аныкталгандыгы илимий иштин жаңылыгы болуп эсептелинет.

Илимий ишти колдонуу чөйрөсү. Кыргыз тилинин өнүгүү тарыхын, өнүгүү эволюциясын, андагы ар кыл процесстерди, тилдердин тектештиги маселесин тереңдетип изилдөөдө, аныктап тактоодо белгилүү бир даражада көмөк көрсөтө тургандыгында жана келечекте жогоркудай нуктагы изилдөөлөргө теориялык негиз болорунда шек жок. Ошондой эле түрк тилдеринин тарыхы, кыргыз тилинин тарыхы, түрк тилдеринин салыштырма грамматикасы, лексикологиясы өңдүү предметтерди окутууда жана аталган предметтер боюнча окуу китептерин даярдоодо, тарыхый-түшүндүрмө, морфемалык сөздүктөрдү түзүүдө чоң көмөк көрсөтөрү шексиз.

Коргоого коюлуучу жоболор:

- Байыркы түрк элдеринин тилин, тарыхын, маданиятын камтыган, азыркы түрк элдери үчүн орток мурас катары эсептелген Махмуд Кашкаринин “Дивану лугат ит-түрк” эмгегине арналган лингвистикалык изилдөөлөр, ошондой эле сөздүктүн котормолору тилибиздин тарыхына, айрым сөздөрдүн семантикасын иликтөөгө, тектештик маселесин тактоого чоң өбөлгө түзөт. Бул болсо, өз кезегинде, аталган сөздүктү лингвистикадагы кийинки жетишкендиктерди, табылгаларды эске алуу менен, ар тараптуу жана кеңири изилдөө талабын коёт. Ал эми сөздүккө байланыштуу изилдөөлөргө талдоо жүргүзүү болочокто бул багыттагы изилдөөлөрдү кандай нукта жүргүзүү керектигин аныктоого көмөк көрсөтөт.
- “Дивандагы” тиешелүү сөздөрдүн морфологиялык жол менен жасалгандыгын, алардын алгачкы өзөгү болгон уңгусун, уңгусунун маанисин аныктоодо факты-материалдар катары Махмуд Кашкаринин ошол сөз боюнча берген чечмелөөсү, сөздүктүн түшүндүрмөсү жана сүйлөм тизмектердеги мисалдар кызмат кылууга тийиш.
- “Дивандагы” буюм-тайым, курал-жабдыктарга байланыштуу сөздөрдөгү семантикалык жылыштар, фоно-морфологиялык процесстер жалпы эле кыргыз тилинин өнүгүү жолу жөнүндө баалуу маалыматтарды берет.
- Буюм-тайымдарды жана курал-жабдыктарды атаган, морфологиялык жол менен жасалган сөздөрдүн мааниси алардын уңгусунун семантикасына карата аныкталат, т.а., ага көз каранды болот .

- “Дивандагы” айрым буюм-тайым, курал-жабдык аттары жана көөнөргөн сөздүн уңгулары бүгүнкү күнгө турпат жагынан да , семантикалык жагынан да эч бир өзгөрүүсүз жеткендиги, азыркы кыргыз тилинде да дал сөздүктөгүдөй турпат, мааниде колдонулуп жаткандыгы аталган сөздүктө камтылган сөздөрдүн кыргыз тилине тикеден-тике катыштыгы бар экендигин тастыктап турат.
- “Диванда” бирдей эле буюмдар, куралдар кайсыл бир өзгөчөлүгүнө карай ар кандай аталышка ээ болсо да, тилибиздин кийинки өнүгүшүндө алар жалпыланып, бирдей аталышка ээ болгон.
- “Дивандагы” айрым буюм-тайымдар жана курал-жабдыктар колдонуудан чыгып калгандыктан, алардын аталышы да , түшүнүгү да көөнөрүүгө учурап колдонулбай калган; ал эми айрым нерселердин өздөрү сакталып калганы менен аталышы өз ордун синонимдерине бошотуп берсе, айрымдары жаңы аталышка ээ болгон.
- Бул эмгекте түрк тилдеринин тектештиги алардын синтаксистик конструкциясынын бирдейлигинен, сөз жасоо категориясынын окшоштугунан, сөздөрдүн фонетикалык түзүлүшүнөн жана төл сөздөрдүн орток экендигинен байкалып турат. Мындай жалпылыкка ээ болбогон фонетикалык, лексикалык айырмачылыктар – тарыхтын кийинки бир катар мезгилинде пайда болгон көрүнүш.
- Махмуд Кашгаринин “Диван лугат ит-тюрк” эмгегиндеги буюм-тайым, курал-жабдык аталыштары жагдайына карата семантикалык топторго, ал топтор ич ара топчолорго бөлүнөт, ошондуктан ар бир майда топту өз алдынча караштырып, ар тараптуу талдоо жүргүзүү зарыл.
- Лексика-семантикалык топтордогу сөздөрдүн кыргыз тилине катыштыгына келгенде мал чарбалыкка жана малдан өндүрүлгөн сырьелордон жасалган буюмдардын, жабдыктардын аталыштары көп кездешет. Бул болсо, көчмөндүк турмушта жашап келген жашоо-тиричилиги байыркы мезгилден бери эле мал чарбачылыгы менен байланыштуу болгондугун тастыктап турат.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробациясы жана жарыяланышы: Изилдөөнүн натыйжасында диссертацияда айтылган ойлор , анализдер республикалык, регионалдык илимий -теориялык , илимий-практикалык конференцияларда баяндамалар жасалды. Ошондой эле изилдөөнүн мазмунун чагылдырган 30 макала жарыяланып, анын ичинен Кыргызстанда РИНЦ индексине кирген басылмаларда 2, чет элдик индекстелген (РИНЦ) илимий басылмаларында 9 макала жарык көрдү. Мындан сырткары темага байланыштуу “Махмуд Кашкаринин “Дивану лугат ит-түрк” эмгегиндеги турмуш-тиричиликке байланыштуу түшүнүктөрдү туюндурган лексикалык каражаттар (этно-лингвистикалык анализ)” аттуу монография чыккан.

Иштин түзүлүшү: Диссертация киришүүдөн, төрт баптан, корутундудан, колдонулган адабияттардын тизмесинен жана тиркемелерден турат. Жалпы көлөмү 330 беттен туруп, изилдөөнүн негизи 270 бетте чагылдырылган.

Иштин жалпы мүнөздөмөсү

Киришүүдө диссертациялык изилдөөнүн актуалдуулугу, диссертациянын негизги илимий изилдөө иштери менен болгон байланышы, изилдөөнүн максаты жана милдеттери, изилдөөнүн илимий жаңылыгы, илимий ишти колдонуу чөйрөсү, коргоого коюлуучу жоболору, изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробациясы жана жарыяланышы өңдүү салттуу маселелери каралат.

Биринчи бап **“Махмуд Кашкаринин” “Дивану лугат ит-түрк” эмгеги – түрк тилдүү элдердин рух казынасы катары (“Диванга” арналган илимий эмгектерге сереп)** деп аталып, анда “Дивандын” которулуш маселелери, лингвистикалык маселелер, жалпы тил илиминде, түркологияда, кыргыз тил илиминде изилдениши, тарыхый иликтөөлөр сыяктуу илимий серептер салынды. Андан тышкары, “Дивандагы” этнография жана көркөм өнөрү менен болгон шайкештиктер тастыкталды.

Махмуд Кашкаринин “Дивану лугат ит-түрк” эмгегинин которулуш маселелери. “Дивандын” кириш бөлүгүндө көрсөтүлгөн Махмуддун толук аты Махмуд ибн ал –Хусейн ибн Мухаммед [МК, ТТС, 1, 31]. Ал XI кылымда жашаган көрүнүктүү түрколог – филолог катары бизге белгилүү. Махмуд билимин Багдад шаарында алгандыктан, илимий адабий эмгектерин араб тилинде жазган. Ал эми түзгөн сөздүгүнүн мазмунуна караганда, лингвистика, география, тарых жана башка илимдерди мыкты билген. Багдаддан көп илимдердин тармактары боюнча кеңири билим алган. Анын түрк тилдери жана диалектилери жөнүндөгү эмгектеринин ичинен биздин заманыбызга келип жеткени – “Дивану лугат ит - түрк” аттуу эмгеги. Ал хижранын 464 - жылынан (1072-ж. 25 - январдан) тартып жазыла баштайт да, хижранын 469 - жылы (“жылан жылы”) ж.а. 1077-ж. (9-январында) жазылып бүткөн. Жогорудагы аталган сөздүктү жазуудан мурун автор көп жылдыр бою түрк тилдеринен лингвистикалык, тарыхый, этнографиялык материалдарды чогулткан, түрк тилдерин, адабиятын, фольклорун, үрп-адатын үйрөнүү максатында көп түрк урууларын кыдырып аралап чыккан [Чороев, 1993, 430].

Сөздүктүн түп нускасы сакталган эмес, бизге анын араб тилиндеги түп нускадан ирандык Мухаммад ибн Абул-Фатх – ас-Сави ад-Димашки (Дамаскалык) тарабынан 1266-жылы көчүрүлгөн нускасы жеткен жана алар азыр Стамбулдагы Улуттук китепкананын фондунда сакталып турат. Сөздүк жазылгандан 200 жылдан кийин түп нускадан көчүрүлгөндүгү маалым болгон, түрк сөздөрүнүн, ошондой эле араб сөздөрүнүн жазылышында так эместиктер кездешкендиктен, аны түрк тилдерин жеткиликтүү билбеген адам көчүргөн

болуш керек деген пикир бар [Жаманкулова, 2011, 92-93]. Көчүрүлгөн кол жазма 638 беттен турган бир томдук болгон. Ага түстүү карта да тиркелген. Анын негизинде Килисли Рифат Билге [1915-1917] даярдалган кол жазма эң биринчи араб тилинде Стамбулдан үч томдук болуп жарык көрөт. Сөздүктүн толугу менен түрк тилине Б.Аталай тарабынан которулган жана жарык көргөн [I Т.- 1939- жылы, II Т.-1940- жылы, III Т.- 1941- жылы]. 1945-жылы бул сөздүктүн негизинде Б. Аталай индекс түзөт. 1928-жылы немец чыгышпозу К.Броккельман “Диванды” кыскача индекс-сөздүк таризинде немец тилине которуп жарыялайт. Ошондой эле илимий изилдөөлөрүн да жүргүзгөн. 1960-1967- жылдары “Дивану лугат ат-түрктүн” өзбекче котормосунун үч томдугу жана индекси Ташкенттен С.Муталлибов тарабынан которулуп жарыкка чыккан. С.Муталлибовдон кийин 1981-1984-жылдары Ибрахим Мутий, Илсин Турсун ж.б. авторлор сөздүктүн уйгурча котормосун ишке ашырышып, “Турки тиллар Диваны” деген ат менен Үрүмчү шаарында басылып чыгат. Ал эми 1997-жылы “Турик Сөздиги” А. Егеубаев казакчага которот. Андан кийин 2005-жылы чыгыш таануучу З.–А. Ауэзова 1990-жылы Түркия маданият министрлиги даярдаган факсимиледен биринчи жолу толугу менен орус тилине которуп, Алматы шаарында басмадан жарык көрдү. Бул котормо айрым техникалык, тилдик мүчүлүштөрүнө карабастан, мурункуларды кайталабастан, өз алдынча, арапча сөздөрдүн маанисин так которуп берген. Сөздүктүн мыкты чыгышына З.–А. Ауэзованын орус, араб,англис тилдерин жакшы билгендиктен, 1982-1985- жылдары “Дивану лугат ит-түрктү” англис тилине которушкан. Р. Данкофф менен Дж. Келлинин баалуу илимий тактоолорун пайдаланышы өбөлгө болгон. Бул котормого, араб жана түрк тилдери боюнча адис доктор Р. Эрмерс баалуу салымын кошуп, индексин түзүшкөн. Котормодо фонетикалык, лексикалык, тарыхый, библиографиялык кыскача маалыматтар менен катар, түрк сөздөрүнүн алфавиттик индекстери, нерселердин тематикалык аталыштары, түрк тилдеринин тизмеси, ыр жана макалалардын, курандын үзүндүлөрү катышкан сөздөрдүн индекстери берилген. Муну менен катар текст таануу илиминин азыркы деңгээлине жооп берүүчү иш болуп 1982-1985-жылдары АКШнын Кембридж шаарындагы Гарвард университетинин басмасынан чыккан англисче котормо эсептелет. Аны Р. Данкофф ишке ашырып, Ж.Келли олуттуу көмөк көрсөткөн. Алар кол жазмадагы түрдүү сыяларды ж.б. белгилерди изилдеп, 15 башка колду (почеркти) аныкташкан жана тарыхый даректердин негизинде бул көчүрмөнүн жаралыш жана сакталыш таржымалын туура чагылдырышкан. Алардын бул эмгеги венгер чыгышпозу А. Рона –Таш сыяктуу ири адис тарабынан жогорку баага татыган [Стеблева, 1993, 438-441].

Сөздүктү кыргызчага которуу демилгесин биринчилерден болуп профессор Т.К.Ахматов көтөрүп чыккан. Ал эми которуу иши Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч. Айтматов атындагы Кыргыз

тили жана адабияты институтунун демилгеси астында Т.Токоев менен К. Кошмоков тарабынан 2009-жылы башталып, 2013- жылы которулуп бүтөт. Бул окумуштуулардын эмгеги “Дивандын” түпнускасы катары саналган Р. Билгенин көчүрмөсүнөн которулган. Анда араб алфавитиндеги түп нускасы да тиркелген. Ошол эле жылы кыргызча которуу боюнча окумуштуулардын экинчи тобу түзүлүп, анда И.Абдувалиев, Т.Ахматов, А.Оморов, И.Султана-лиев, М.Толубаевдер котормо ишин жүргүзүшөт.

Жогорудагы Махмуд Кашкаринин “Дивани лугат ит-түрк” сөздүгүнүн кыргыз тилине которулушу кыргыз тилинин тарыхына жана азыркы кыргыз тилине болгон катыштыгын иликтөөдө жана изилдөөдө өз жемишин бере баштады десек жаңылышпайбыз. Буга чейинки жана кийинки котормолордун ар биринин өзүнчө баалуулук өзгөчөлүктөрү менен бирин-бири толуктап ту-рат десек жаңылышпайбыз.

Махмуд Кашкаринин “Дивану лугат ит-түрк” эмгегиндеги лингвистикалык маселелер Түрк тилдери боюнча араб филологдору тарабынан жазылган башка да бир канча эмгектер бар. Жалпы алганда түрк тилдерин өз ара жөнөкөй салыштырып изилдеген, ошондой эле салыштырма- тарыхый методдун элементтери пайдаланылып жазылган эмгектер Махмуд Кашкари-ден башталат [Сартбаев, 1987, 13-14].

Махмуд Кашкари “Дивану лугат ит-түрк” сөздүгүн жазууга араб тили-нин традициялык лингвистикасындагы эң алдыңкы жетишкендиктерине таянып, түрк тилинин түзүлүшүнө ылайык автор өзүнүн өзгөчө эрежелерин ишке ашыргандыгы белгилүү.

Махмуд Кашкари тыбыштардын, сөздүн жана ага уланган мүчөнүн сос-тавында ар түрдүү өзгөрүү мүмкүнчүлүгүнө ээ экендигин белгилеп, мындай өзгөрүүлөр бир калыпта боло бербестигин биринчилерден болуп байкаган (Мисалы, сөз башында, сөз ортосунда жана аягындагы тыбыш кездешүүсү жөнүндө). Сөздүк түзүү максаты менен жыйналган көп материалдарда автор ошол доордогу түрк тилдеринин сөздүк байлыгын мүмкүн болушунча кеңири камтуу менен, сөздүн тыбыштык, морфологиялык түзүлүшүн, диалектилик өзгөчөлүктөрүн толук ачып берүүгө жетише алган. Андан тышкары салыш-тырма методдун жардамы менен араб, фарс тилдеринен алынган сөздөргө чек коюу маселесин козгогон. Ошондой эле ал айрым сөздөрдүн чыгыш тегин ачып берүүгө аракеттерди жасагандыгы белгилүү.

Жыйынтыгында “Дивану лугат-ат түрк” эстелиги жогорку талкууга алынган түрк тилдеринин орфографиясына, фонетикасына, лексикасына, морфологиясына, диалектисине жана этимологиясына тиешелүү маалымат-тарды камтыгандыгы үчүн бүгүнкү күндө баасы чексиз тарыхый илимий эм-гек катары бааланат.

Махмуд Кашкаринин “Диванынын” жалпы тил илиминде изилдени-ши. XIX кылымдан баштап “Диванга” жана жалпы эле түркология маселе-

сине орус жана батыш европалык окумуштуулардын көңүлүн буруп келген. Алсак: К. Броккельман [1918,1921,1928,1930], Г.Бергстрассел [1921], Ф.Хоммел [1923], П.К.Жузе [1926, 1927, 1930], О.Прицак [1950,1953,1955,1959], К.Миллер [1953], Луис Базин [1957], В.А. Звегинцев [1964], Стеблева [1965], Ю.Келли [1971,1972,1973,1988], Р.Данкоф [1972, 1973,1975,1980], И.В. С. Кляшторный [1974] ж.б. түрк тилдери маселесине атайын кайрылышып, өздөрүнүн ойлорун айтышкан.

Жогорудагы жалпы тил илиминдеги Махмуд Кашкаринин “Диванынын” изилдениши, андагы теориялык маселелер азыркы түрк тил илимине чоң таасирин берип, түркология маселесинин өнүгүп-өсүшүнө көмөк көрсөттү десек жаңылышпайбыз.

Махмуд Кашкаринин “Дивану лугат ит-түрк” эмгегинин түркологияда изилдениши. Түрк тилдеринде Махмуд Кашгаринин “Диванын” өткөн кылымдын 20-жылдарында түрк элдеринин окумуштуулары тарабынан кеңири изилдөөгө алынып, Азербайжанда Б. Чобанзаде менен Ж.Жузенин, Татарстанда Ж.Велидовдун, Өзбекстандан А.Фитраттын макалалары жарык көрөт.

1930-жылдары түрк окумуштуусу А.З.Валиди Тоған “Дивандын” жазылыш мезгилин жана Махмуд Кашкаринин өмүрү жана чыгармачылыгын тактоо боюнча макалаларын жарыялаган [Токоев, Семенова,2015,22].

1958-жылы С.Ахаллы “ Махмуд Кашкаринин сөздүгү жана түркмөн тили” аттуу кандидаттык диссертациясын жактайт. Анда түркмөн, түрк жана огуз тилиндеги сөздөрдүн “Диванда” кездешүүсү, тыбыштык өзгөрүүгө учураган сөздөр жөнүндө айтылган жана лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрүн ачып берүүгө аракеттерди жасаган, ошондой эле фоно-морфологиялык анализдер өздөштүрүлүп, түркмөн тилине болгон катыштыгын айкындайт [Ахаллы, 1958,21].

Бул жерден түрк дүйнөсүндө өзүнүн “Дивандын” өзбек тилине которулган котормосу менен белгилүү болгон өзбек тилчи окумуштуусу С.Муталлибовду атайын белгилей кетүү–шарт. Ал сөздүк түзүү менен гана алек болбостон , Махмуд Кашкаринин “Диваны” боюнча илимий изилдөөсүн жүргүзүп [1967], ушул маселенин тегерегинде көптөгөн илимий макалалары жарык көргөн [1947,1957,1961 ж.б.].

1964-жылы А.М.Демирчизадедин Азербайджан ССРинин илимдер академиясынын “Кабар” журналына “ХІ-кылымдын лингвисти Махмуд Кашкаринин салыштырма ыкмасы” - аттуу макаласы жарык көрөт [Демирчизаде, 1964]. Андан кийин 1972-жылы “Советтик түркология” жыйнагына ушул эле темада макаласы жарыяланып, макаласында “Дивандагы” түрк тилдеринин бири-бирине болгон тилдик өзгөчөлүктөрүн (лексик-семантикалык, фоно-морфологиялык) аныктоого жетишкен [Демирчизаде,1972,31-42]. Ошондой эле ушул эле жыйнакка А.К.Курышжановдун “Махмуд Кашкари кыпчак тили жөнүндө” деген макаласы жарыяланат [Курышжанов, 1972,52-60].

Байыркы түрк урууларын (түрк тилдерин) жана алардын азыркы түрк тилдеринен болгон өзгөчөлүгү, деги байыркы түрк тилдериндеги өнүгүү процесси жөнүндө В.П. Асланов изилдесе [Асланов, 1972], Жусуп Баласагын, Махмуд Кашкари жана Ахмед Югнакинин материалынын негизинде Х.Г.Нигматов изилдөөгө алат [Нигматов, 1978]. В.У.Махпиров болсо Махмуд Кашкаринин “Диванындагы” антропонимдерге, этнонимдерге, топонимдерге этимологиялык, лексика-семантикалык анализдерди жүргүзөт [Махпиров, 1980]. Ал эми Р.Кайрбаева Махмуд Кашкаринин “Дивану лугат ит-түрк” эмгегиндеги XI кылымдагы түрк урууларынын тилиндеги сөз жасоочу мүчөлөр тууралуу Батыш-Европалык немис окумуштуусу, түрколог К.Броккельмандын илимий эмгегин изилдөөнүн максаты кылып алып, “Дивандагы” сөз жасоочу аффикстерди К.Броккельмандын эмгегине салыштырмалуу иретинде толугу менен иликтөөгө алат [Кайырбаева, 1981]. Дагы бир диссертациялык иш А.Р.Рагимовго таандык. Ал Махмуд Кашкаринин “Диваны” менен азербайжан тилинин лексикасы салыштырылып, азербайжан тилинин байыркы сөздүк составы жөнүндө көз алдыга элестетүү, ошондой эле аталган тилдеги сөздөрдүн фоно-морфологиялык архетибин тактап, кыйла сөздөрдүн пайда болушун жана баштапкы семантикасын аныктоону максат кылып алат [Рагимов, 1985].

Кийинки мезгилде түрк тилдеринин ар кыл илимий чөйрөдө Махмуд Кашкаринин “Дивану лугат ит-түрк” эмгеги боюнча кызыгуулар арта баштаган. Өзгөчө лингвистикалык өңүттө бир нече илимий диссертациялар [Назирова, 2008; Варис, 2006], Махмуд Кашкари жана анын эмгеги, корголуп ал эмгекти которуу маселелери жөнүндө, “Дивандын” түрк тилдерине болгон грамматикалык, фоно-морфологиялык жана лексика-семантикалык катыштыгы тууралуу, эмгектеги сөздөргө этимологиялык анализдердин жүргүзүлүшү боюнча тарыхый- салыштырма планда илимий бир топ макалалар жарыялана баштады. Ошондой эле бөтөн тилдер болуп эсептелген араб, кытай жана орус тили менен болгон катыштыгын, тийгизген таасирин далилдеген илимий макалалар да жок эмес [Коркмаз, 1981; Махпиров, 1981; Сулайман, 1982; Хамидов, 1984; Жафер оглы, 1985; Саада, 1985; Бейсенова, 1989; Полот, 1999; Ауэзова, 2005; Али, 2006; Абдулина, 2007; Абдурахманов, 2008; Ходжиев, 2008; Сатарбаев, 2008; Бавдинов, 2008 ж. б.].

Түркология маселесинде Махмуд Кашкаринин “Диванына” арналган изилдөө иштери буга чейин жүргүзүлүп келген жана азыр да жүргүзүлүүдө. Алар ар бир түрк тилдеринин тарыхы жана катыштык маселеси биринчи орунга коюлган. Жогорудагы түркологдордун “Дивандын” азыркы түрк тилдерине болгон катыштыгы бирдей эмес жана толук эмес деген пикирлерди эске алып, бул эмгек жалпы түрк элдеринин тилин, тарыхын, маданиятын ж.б. камтыган орток мурас катары кабыл алуубуз орунду.

Махмуд Кашкаринин “Дивану лугат ит-түрк” эмгегинин кыргыз тили илиминде изилдениши. Улуу мурас Махмуд Кашкаринин “Түрк тилде-

ринин сөздүгү” кыргыз тилинде илимий объектиге өз алдынча алынып, кыргыз элине да ортоктош экендиги далилдене баштады. Гуманитардык илимдин бардык тармактарында ага атайын көңүл бурулуп, Махмуд Кашкаринин сөздүгүн илимий булак катары таянып изилдөөлөрдү жүргүзүү кулач жайды. Алсак, Б.Юнусалиев [1959], К.Ашыралиев [1969], Ү.Үсөналиев [1965], С.Сыдыков [1983], Ч.Жумагулов [1969,1982], Л.Жусупакматов [1999,2006], К.Ибрагимов [1975], И.Абдувалиев [2007], С.Каратаева [2004], А.Жилкубаева [2012], Р.Конурбаева [2011], Г.Ш.Абдуразакова [2010] ж.б. илимий изилдөөлөрүн айтууга болот.

Махмуд Кашкаринин “Дивану лугат ит- түрк” эмгеги боюнча 1972-жылы “Советтик түркология” жыйнагына кыргыз тилчилеринин ичинен биринчилерден болуп Б.Ө.Орузбаеванын “Словарь Махмуда Кашгари как источник для изучения лексики кыргызского языка в историческом плане” [Орузбаева,1972,1-6] жана Б.Осмоналиеванын “Кыргыз тилинин лексикасынын Махмуд Кашкаринин “Дивану лугат ат-түрк” сөздүгүндө чагылдырылышы” [Осмоналиева,1972, 97 - 99] деген макалалары жарык көрөт. Б.ө.оружбаева кыргыз тилиндеги сөздөрдүн түпкү тегин табууда Махмуд Кашкаринин “Дивану лугат ит- түрк” эмгегинин мааниси зор экендиги тууралуу баса белгилеп, кыргыз тилиндеги айрым сөздөргө карата тарыхый-салыштырма ыкмасынын негизинде анализдерди жүргүзсө, Б.Осмоналиева кыргыз тилиндеги айрым сөздөрдүн “Дивандагы” байыркы түрк сөздөрү менен болгон катыштыгы жөнүндө сөз козгойт.

Алгачкылардан болуп 1975-жылы З.Мусабаеванын “Махмуд Кашкаринин “Дивану лугат ит-түркүндөгү омонимдер” – аттуу кандидаттык диссертациясы корголот [Мусабаева, 1975]. Махмуд Кашкаринин “Диванынын” кыргыз тилине катыштыгы боюнча дагы бир диссертациялык иш Д.Б.Сатаркуловго тиешелүү. Ал 2002-жылы “Махмуд Кашкаринин “Дивану лугат ит-түрк” эмгеги жана кыргыз тили (Түштүк- Батыш говорундагы фонетикалык, лексикалык жалпылыктар жана айырмачылыктар)”–аттуу кандидаттык диссертациясын жактайт (Сатаркулов, 2002].

Өзгөчө 2011-жылдан баштап Махмуд Кашкаринин “Диванына” кыргыз тилчи окумуштуулардын кызыгуулары артыла баштайт. Айта кете турган болсок, К.Жаманкулованын “Махмуд Кашкаринин “Диваны” жана баяндоочтун трансформацияланган формалары” [Жаманкулова,2011], И.Султаналиевдин “Махмуд Кашкаринин “Диванындагы” сөздөрдүн кыргыз тилине болгон катыштыгы” [Султаналиев, 2011] жана “Махмуд Кашкаринин “Дивану лугати-т түркүнүн тили” [Султаналиев, 2015], Т.Токоев менен Ж.Семенованын “Махмуд Кашкари-Барсканинин “Дивану лугат ит-түрк” сөздүгүндөгү атоочтук сөз жасоо, этиштердин структура-семантикалык, лексика-семантикалык топтору” [Токоев, Семенова, 2015] аттуу илимий монографиялар менен толукталды.

Ал эми М.Кашкаринин “Диваны” боюнча тарыхый-лингвистикалык өңүттө териштирүүгө алган профессор Ж.Жумалиевдин макалалары да өзгөчө көңүл бурууга арзыйт. Ал “Дивандагы” белгилүү түрк уруулары болгон аргу, йагма, чигилдердин тарыхы, тили боюнча даректүү илимий маалыматтарды берет [Жумалиев, 2011;2012;2013;2014].

Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын, Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун илимий кызматкерлери И.Абдувалиев, А.Акматалиев, Г.Орозовалар тарабынан 2011 –жылы түзүлгөн “Махмуд Кашгари жана кыргыз маданияты”–аттуу жыйнак жарык көрөт. Ал жыйнак тилдик жана адабий-педагогикалык багытта болуп эки бөлүмдөн туруп, тилдик багытта Б.О.Орузбаева, Т.К.Акматов, И.Абдувалиев, Б.Сагынбаева, А.Б.Исабекова, К.Т.Жаманкулова, А.Карыбаев, Ж.А.Семенова, К.Т.Токтоналиев, Ж.Жумалиев, М.Толубаев ж.б., ал эми адабий-педагогикалык багытта Т.Сыдыкбеков, К.Артыкбаев, Ж.Шериев, А.Акматалиев ж.б. илимий макалалары жарык көрөт.

Жыйынтыктап айтканда, жогорудагы окумуштуулардын ар тараптуу, негиздүү жүргүзгөн иликтөөлөрүнө таянып, “Диван” кыргыз тилин, кыргыз тилинин тарыхын, маданиятын ж.б. камтыган көөнөргүс улуу мурас катары эсептөөбүз шарт.

Махмуд Кашкаринин “Диванында” тарыхый-этнографиялык маалыматтардын орун алышы Тилдин тарыхынын элдик тарыхы менен байланыштуу экендиги тилдин коомдук табияты менен шартталышкан. Тил өзгөчө коомдук көрүнүштөргө жатат. Тил коомдук көрүнүш болгондуктан, ал коомдун өнүгүшү менен тыгыз байланыштуу. Башка коомдук көрүнүштөргө караганда тилдин спецификалык бөтөнчөлүктөрү мына мында: тил адамдардын байланыш куралы катарында, өз ара пикир алышып, түшүнүшүп туруунун куралы катарында, турмуш жагынан кишилердин ишинин бардык тармактарында биргелешип иштөөнү жолго коюу мүмкүнчүлүгүн берүүчү курал катарында коомду тейлеп турат. Мына ошентип, тилдин тарыхын ал тилдин ээси болгон элден, элдин тарыхынан ажыратып кароого болбойт [Сартбаев, 1987, 161-162].

Караханиддердин тушунда жашаган түрк уруулары боюнча тарыхый маалыматтар ушул мезгилге чейин көпчүлүк окумуштуулардын көңүлүн буруп келген. Алсак, С.Г.Кляшторный, П.Насилов, Анвар Байтур, А.Г.Малаевкин, Э.Н.Гумилев, Ө.Караев, Т.Чороев, И.Я.Бичурин, В.В.Бортольд, С.А.Абрамзон, А.Н.Бернштам ж.б. окумуштуулардын тарыхый маалыматтары бизге белгилүү болсо, ал эми кыргыз элинин тарыхын, тилин, маданиятын, жашоо-тиричилигин, каада-салтын жана үрп-адатын иликтеп, изилдеген этнографиялык изилдөөлөргө В.А.Звегинцев [1964], В.А.Бутанаев [2000], А.Н.Бичурин [1950], В.В. Радлов [1885], С.Н. Вайнштейн [1958], Е.В. Махова [1958], С.М.Абрамзон [1953], К.Н.Антипина [1962], Ю.С.Бромлей [1981], Б.Алымбаева

[2000], А.Көчкүнов [2013] ж.б. сыяктуу окумуштууларды эмгектерин атай кетсек болот. Жогорудагы окумуштуулардын көпчүлүгүнүн эмгектеринде факты-материал катарында Махмуд Кашкаринин “Диванындагы” тилдик жана тарыхый-этнографиялык маалыматтарды алгандыгы белгилүү.

Буюм-тайымдардын, курал-жабдыктардын аталышын, турпатын, алардын колдонулушун тактоодо Махмуд Кашкаринин “Диванындагы” түшүндүрмөсүнө, тарыхый-этнографиялык, көркөм өнөр жана VIII-XIII- кылымдарга таандык археологиялык табылгалардын материалдары аркылуу көз алдыга элестетүүгө болот. Ушул сыяктуу булардын көпчүлүк байыркы элементтери унутулбай азыркы күнүмдүк турмушубузда да кеңири колдонулуп жүргөндүгү дагы бир ирет күбө катары тастыктайт.

Экинчи бапта “*Махмуд Кашкаринин “Дивану лугат ит-түрк” эмгегиндеги үй-тиричилигине байланыштуу буюм-тайымдардын жана курал-жабдыктардын семантикалык тобу*” деп аталат. Бул бапта үйгө салынуучу жана тартылуучу буюмдардын, үй турмушуна керектелүүчү куралдардын, жыгач үй буюмдардын, кийим-кечек ж.б. салынуучу буюмдардын, боз үйгө тиешелүү буюмдардын жана жалпы эле үй ичине керектүү буюмдардын аталыштарынын лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү жана алардын кыргыз тилине болгон катыштыгы каралат.

Үй буюм-тайымдар жана курал-жабдыктардын аталыштары

Үйгө салынуучу буюмдардын аталыштары: Ешүк–жамынчы [I, 165]; *Йаби* –көрпөчө Чыгыл тилинде [III,39]; *Йазым* – төшөк, жата турган жер [III,33]; *Йугуркан* - жууркан [I,389]; *Йап* –жабагы, кийиз. Айтышат “*йүң йап*” жабыгы жүн, кийиз [III,7]; *Йасуқ* - жаздык [III,67]; *Кача* – кийиз. Огузча [III,333]; *Кивиз*-килем, [I,637]; *Кимишке* – кашгар кийиз [I,839]; *Көбсөөн* -көрпө, төшөк [I,757]; *Сарагуч* – аялдар жамынуучу төшөк [I,833]; *Төшек*- төшөк [I,675]; *Чапгуч* –жамынчы, көрпө [I,779]; *Чикиин* –алтын менен кооздолуп тигилген кездеме. Айтышат: “*Чикин чиңеди*” -кездеме тикти деп айтышат [I,721] ж.б.

Кизиз – жал, войлок, кийиз[I,637] байыркы түрк тилинде *кедиз//кидиз* түрүндө варианттары бар. Анын *д* тыбышы *й* тыбышына алмашуусунан кыргызча *кийиз* түрү жаралса, *д* тыбышынын *г* тыбышына алмашуусунан өзбек, уйгур тилиндеги *кигиз* сөзү келип чыккан. Ал эми байыркы түрк тилиндеги *кед* этиши азыркыча *кий* сөзүнүн маанисинде болгон. Ага этиштен зат атооч жасоочу –*ыз* мүчөсү кошулуп , *кедиз// кидиз* сөзү жасалган. Болжолу, ал кезде кийиз кийим катары колдонулгандыктан ушундай атынын келип чыгышына себеп болгон окшойт [Сейдакматов,1986,143], байыркы түрк тилин-

деги көпчүлүк сөздөр этиштен жаралгандыгын да бул сөздөн көрүүгө болот. Ошондой эле кийиздин оймосуна карата өтмө маанидеги **оймо** болуп кездешет. М.: “**Ол маңа ойма талкышды**” – *Ал маңа кийиз уйпалашты* [II,327]. Оймо аталышы азыркы кездешкен *ала кийизге* туура келет. Эмне үчүн дегенде ала кийизге гана оймо, түр салынары бизге белгилүү. Дагы “Диванда” “**Ол кызка кизиз сыратты**” – *Ал кызга кийиз шырытты* болуп кездешет [III,491]. Биздин оюбузча, азыркы шырдакты да кийиз аташса керек. Мындагы *шыры* эмгек процесси шырдакка колдонулары бизге белгилүү. Ал эми тилибиздеги *шырдак* сөзү *шыры* этишинен пайда болгон дешке болот. М.: *Турдукан сызмадан шырып басмайыл, куюшкан жасады* (Ш.Б.). *Шырдак шырыды* [КТТС, 1969,742]. Кийиз боз үйдүн жабуусун, шырдак, калпак, ала кийиз (жерге салынуучу кийиз), кементай ж.б. нерселерди жасоо үчүн колдонулуучу жүндөн бышырылып басылган калың материал катары белгилүү. Кийиз сөзү катышкан кыргыз тилинде *ала кийиз* (түр салынып жасалган кийиз), *туш кийиз* (үйдүн тушуна-керегеге, тамдын дубалына тартуу үчүн оюп, сайма түшүрүлгөн кооздолгон буюм) сөз айкаштары кездешет. Ошондой эле кыргыз тилинин диалектисинде шырдакты *түр кийиз* дешет. Жогорудагы туш кийиздин баштапкы мааниси үйдүн керегенин тушуна тагылган, кооздолуп түр салынган кийиздин өзү аталган болсо, азыркы мезгилде ар кандай чүпүрөк материалы катталып, сайма сайылган, үйдүн тушуна керилип тагылган буюмду атап калышкан.

Кыргыз тилине салыштырмалуу үй-тиричилигиндеги үй-буюмдарына байланыштуу 16 сөз иликтөөгө алынды. Анын төртөө азыркы кыргыз тилине карата архаизм сөздөр болуп эсептелет калгандарынын тыбыштык өзгөрүүгө дуушар болушу, айрымдарынын маанисинин тарашы, же болбосо кеңейиши сыяктуу өзгөрүүлөрдү эске албаганда кыргыз тилине түздөн-түз катыштыгы бар.

Үйгө тартылуучу буюмдардын аталыштары: **Керим** – парда “там керими” – дубал пардасы [I,695]; **Көөшик** – көшөгө, парда [I,711].

Бул бөлүмгө байланыштуу эки гана сөз иликтөөгө алынып, анын бирөөнүн тыбыштык өзгөрүүсү гана болбосо, семантикалык жактан өзгөргөн эмес.

Үй буюмдарга керектелүүчү куралдардын аталыштары: **Ийк/ийик** – ийик [I,187]; **Субургу** – шыпыргы [I,839]; **Сындуу** – кайчы. Огуз тилинде [I,727]; **Темен ийцне** – темене, чоң ийне [I,699]; **Үтүк** – үтүк, дазмал. Мастерок, күрөк өңдүү кичине темир, кийимдин бүктөлгөн жерлерин түзөтүү үчүн аны ысытып басат [I,159]; **Чегкее** – тигүүчү аспап, кездеме согуучу өрмөк [I,745] ж.б.

Субургу – шыпыргы [I,839]. Азыркы кыргыз тилинде *шыпыргы* болуп тыбыштык өзгөрүүгө учураган формасын көрүүгө болот. *Шыпыр (субур)* этиши “Шыпыргы менен сүрүү, бир нерсенин үстүн сыдыра сүрүү, сүрүп тазалап кетүү” маанисин туюндурат. Байыркы түрк тилине карай турган болсок: “**Ев**

субрулду” – үй шыпырылды [I,365]. “Диванда” *субрул* (шыпыр) этиши *емле* болуп да кездешет. М: “*Ол евин емлетти*” – Ал үйүн шыпыртты [II,573]. Кыргыз тилинде удаа “Ылдый карай сүрүп ташта” маанисинде колдонулат. М: *Жүгөндү шыпыр, Ээр токумду шыпыр* ж.б. Байыркы түрк сөздүгүндөгү *субур* этиши этиштин туюк маанисинде *субурул–субрул* болуп, өтмө маанисинде “жогол” маанисин да туюндурган [II,367]. Кыргыз тилинде *шыпыргы* болсо “Шыбактын, алтыгананын ж.б. баш жагы жазыраак, жалпагыраак формага келтирилип, шыпырууга ылайыкталып байланган үй куралы”: *Канжыгасына он чакты шыбак шыпыргы байланган киши базардын төрүн көздөй бара жатты* (А.-Т.). Ушундан улам ошондой эле шыпыргы жасалуучу баш жагы майда тарам-тарам болуп чачырап өскөн шыпыргыга ылайыктуу тоголок кызыл дандары бар өсүмдүктү да метонимиялык ык-амалда, демек, өтмө мааниде да шыпыргы аталып калган. М: *Шыпыргы айдадык*. Байыркы түрк тилинде сөз башындагы *с* тыбышы кыргыз тилинде *ш* тыбышына алмашып айтылганын көп байкоого болот. Мисалга алсак: *сибек* (шимек), *субургу* (шыпыргы), *сырук* (шырык) ж.б.

Темен ийңне – темене, чоң ийне [I,699] ийненин көлөмүнө карай (чоңдугуна карай) төөгө салыштырма иретинде аталган. Азыркы кыргыз тилинде *темене* (>төө+ийне) болуп биригип кеткен. Байыркы түрк тилинде *темен* сөзү “төө” деген маанини берет. Ал эми *ийңне* сөзү тыбыштык кыскарууга дуушар болуп, кыргыз тилиндеги *ийне* сөзү жасалган. Байыркы түрк тилиндеги *ийңне* жана кыргыз тилиндеги *ийне* сөздөрү *йикне* сөзүнөн метатазаланышкан десек жаңылышпайбыз. *Йикне* сөзүнүн уңгусу *йи-йик* “кийимдин тигилиши”, *“йичи”* – тигүүчү [III,327], ал эми кыргыз тилинде *жик* – жарака эки нерсенин кошуп бириктирилген жер, тигиш [М: жигин билдирбей тиктим] болуп эсептелет. Ушундан *жикне<йикне<ийне* сөзү жаралган десек болот. Мындан биз эки бөлөк кездеменин, теринин бириккен жеринен (жигинен), тигип бириктирүүчү куралдын аты келип чыккан деген тыянакка келсек болот. Аякы *–не* мүчөсү форма жасоочу, кичирейтүүчү форма болуп эсептелет. Кыргыз тилинде тикенек, шибеге сыякталган ар кандай учтуу нерселер да *ийне* болуп аталат [КТТС 1984,400]. Айта кетчү бир жагдай кыргыз тилинде ийне сөзү өзөгүн түзгөн бир нече фразеологиялык түрмөктөр бар: *Ийне-жибине чейин* деген фразеологиялык түрмөк кеңири колдонулуп, ал “баардыгын ,бүт бойдон, майда-чүйдөсүнөн бери, башынан аягына чейин, эчтемесин калтырбай,толук бойдон” дегенди туюндурат: *Ишти ийне-жибине чейин сүрүштүрүп бүткөндөн кийин Алымды ээрчитип үйүнө кирди* (К.Ж.). *Ийне сайылаар жери жок* же *ийне сайылаар жери калбоо* түрмөгү абдан эскирип тытылуу, жамап-жаскоого мүмкүндүк болбой калуу маанисин образдуу берет: *Кийим-кечектин такыр ийне сайылаар жери калбады* (У.А.). *Ийне жеген иттей* түрмөгү “Абдан арыктаган, кылжыйган өтө арык” делип экспрессивдүү берилет. *Ийне топчу, ийне төөнөч* болуп диалектиде “төөнөгүч” маанисин

берет [КТТС, 1969, 400]. Муну менен катар *ийне жоголду*–көзүн жумуп турган бирөөнү башка бирөө келип чертип кетип, көзүн жумган бала аны табуу керек болгон балдар оюну; *сокур ийне* “Көзү жарылган ийне” болуп туруктуу сөз айкаштарында кездешет. Ал эми ийненин көзү байыркы түрк тилинде *урт* болуп аталган [I,117].

Үй буюмдарынын керектелүүчү куралдардын ичинен бирөө гана эскирген сөздөргө тиешелүү болгону болбосо, тыбыштык өзгөчөлүктөрүн эске албаганда калгандары кыргыз тилинде кездешип, мааниси өзгөргөн эмес. Айрым уңгулардын маанилеринин тарашын байкоого болот.

Жыгач үй-буюмдарынын аталыштары: *Бишиик*–бешик [I,711]; *Бешиик*– бешик [I,487]; *Кабырчақ*–кабыр (сандык) [I,855]; *Киз*–үкөкчө, кичинекей сандыкча [I,577]; *Қондагу*–буттун астына койгуч , таканчык [I,841]; *Күн*–кутуча, “*күн йыпар*” атыр салынган кутуча [I,597]; *Сарныч*–сандык сымал бир нерсе сактоочу нерсе [I,785]; *Севдич*–чырпыктан токулган себет, ага мөмө ж.б. нерселерди салышат [I,785]; *Тутмаа*–сандык [I,747]; *Тамгалык*–тамга коюлган падышанын орунтугу, идиш [I,893]; *Үкөк*–үкөк, сандык, табыт [I,175]; *Хавсии*–кичинекей кутуча [I,735] ж.б.

Бешик–бешик [I,711]. *Бешик* сөзүнүн мааниси “Жаш баланы бөлөп терметүүгө ылайыкталып, жыгачтан жасалган буюм: *Гүлайым Алымкулга бешикте жаткан Сагындыкты көрсөттү*”(Т.А). Өтмө маанисинде “Туулуп–өскөн, чоңойгон жер” дегенди элестүү туюнтат: *О, туулган эл улуу менин бешигим, Кенен ачтың келечектин эшигин* (Т.А.). Ошондой эле *бешик* сөзү кыргыз тилиндеги туруктуу сөз айкаштарында да кездешет: *Балтыр бешик*–баланын 6-7 ай болуп торолуп, талпынып калган учуру; *Бешик боо бек болсун*–жаңы төрөлгөн баланын ата-энесин куттуктап баланын амандыгын тилеген каалоо; *Бешик той*–баланын төрөлгөнүн белгилеп берилген той, жентек: *Эртеси Шопок бир кой союп Дүйшөнкүлдүн бешик тоюн берди* (Ж.Б.); *Бешиктен бели чыга элек*–али жаш, бойго жете элек, эр азамат боло элек: *Бала дегенди бешиктен бели чыга электе үйлөнтсө, союл, тоотпос өрт өсөт* (Т.С.); *Бешик куда*–кичинекейинде кудалашуу ж.б. Ошондой эле “Диванда” бешикке тиешелүү *шимек* жана тыбыштык өзгөрүү менен *сибек* сөзү кездешет: “*бешик шимеги*” же болбосо “*бешик сибеги*” [I,677]. Бул сөз кыргыз тилинде эч өзгөрбөстөн *шимек, сибек* түрүндө айтылат. Мунун мааниси “Бешикке бөлөнгөн баланын сийдиги күлтүккө куюлуп туруш үчүн колдонулуучу койдун бут сөөгүнөн оюлуп жасалган түтүкчө” маанисинде өзгөрбөстөн сакталып калган. *Шимек* сөзү *шими* “ бир нерсенин суюк маңызын, майын соруу ” этишинен пайда болгон: *Жиликтин чучугун шимип отурган боз балдар* (А.Т.). Ушундан *шими* сөзүнө –*ек* мүчөсүнүн улануусу менен *жилик* сөзүнө синонимдеш сөз пайда болуп, убакыт өткөн сайын “жилик” маанисин жоготуп бешиктин шимегине айланган [Сейдакматов,1988,117].

Жыгач үй-буюмдарынын аталыштарында көпчүлүк сөздөр азыркы кыргыз тилинде архаизмге айланса да, алардын уңгулары азыркы тилибизде катыштыгы бар. Ошондой эле айрым сөздөрдүн турпаты да, мааниси да өзгөрбөй кыргыз тилинде кездешерин байкоого болот. Ошол мезгилдеги өнүмдүү сөз жасоочу мүчөлөр азыркы тапта да өнүмдүүлүгүн жоготкон эмес.

Кийим-кечек ж.б. салынуучу буюмдардын аталыштары: *Аркаг*–аркак. Эриштин, өрмөктүн аркагы [I,241]; *Буг*–баштык, буюм байлоочу түйүн [III,187]; *Бухтай*–кийим салынуучу баштык, түйүнчөк. “*Бухтай*” баштыктын дагы башка бир түрү [III,365]; *Тагаар*–буудай ж.б нерселер салынуучу кап [I,715]; *Тагар* – мүшөк (кап,куржун) [I,441]; *Чуг*–буюм салынган баштык [III,187] ж.б.

Буг–баштык, буюм байлоочу түйүн [III,187]. Байыркы түрк эстеликтеринде *боо* ар кандай өзгөргөн варианттарда кездешет. *Ба* этишинин өзү эле азыркы кыргызча “байла” деген сөздүн маанисин берген [ДТС,1969,76]. Ошол *ба* этишинен –2//–к мүчөсү жалгануудан *баг//бак//бук//буг* болуп, “Байлап коюучу же байланып коюлган” дегенди билдирген. *Буг* сөзү жогорудагы түшүндүрмөсүндө көрсөтүлгөн(баштык байлоочу түйүн) маанисинен тышкары өтмө маанисинде “баштык” маанисин бергендигин байкоого болот. Байыркы түрк тилдеринде түйүндү да *баг* “байлоо” деген жерлери бар. Ошондой эле бул уңгу *бур* вариатында да кездешет: “*Ол йанчук огзы бурды*”– Ал баштык оозун бууду [II,13]. Мындан тышкары,*байла* этиши “Диванда” *чыг* (“*Ол турак чыгды*”–Ал түйүн байлады) [III,27], *току* (“*Ол мениг бирле тукун токушды*”–Ал мени менен жип байлашты) [II,171] жана *так* (“*Ер бурундук бутлукка такты*”–Эр чылбырды сары даракка байлады) [II,31] болуп кездешет.

Бул топко кирген сөздөрдүн дээрлик көпчүлүгү көөнөргөн сөздөргө айланган. Айрым сөздөрдүн турпаты кыргыз тилинде өзгөрбөсө да, семантикалык жактан дал келбейт.

Боз үйгө тиешелүү буюмдардын аталыштары: *Бакан*–айлампа, тегерек жезден жасалган мончок, тегеретме “*Алтун бакан*”–*тегерек алтын мончок* [I,387]. *Өркүч* –тулга,үч буттуу темир очок [I,203]; *Чыг*–чий, боз үйдө жашагандар камыштан, жумшак ичке өсүмдүктөн жасашат [III,189]:

Бакан–айлампа, тегерек жезден жасалган мончок, тегеретме. “*Алтун бакан*”–тегерек алтын мончок [I,387]. Кыргыз тилинде *бакан* сөзү төмөнкүдөй үч мааниде колдонулат: 1. “Бир нерсени желөп көтөрүүгө, тирөөгө же илип коюуга ылайыкталып жасалган шырмый жыгач”: *Бакан менен шон-шой-туп көтөрүп койгон түндүктүн ачык жак капталынан чаба жааган жамгыр салаалап, шорголоп, коломтонун төр жагына түшүп жатат* (Т.А.); 2 “Найза катарында курал ордуна колдонулуучу узун шырмый”: *Бакан, союл кара-карс, Баш жарылып тарса-тарс* (Т.М.); 3. “Суу көтөргөндө пайдаланулуучу узун шырмый жыгач, суу көтөргүч,апкеч”: *Салима ийининдеги баканга илинген эки чака менен суу алып келатат* (У.А.). Бул сөздүн уңгусу–бак: “Өсүп турган көп

жылдык жыгач өсүмдүгү жана ушундай жыгач өсүмдүктөрүнүн тобу” деген маанини туюндурат. Бакан негизинен ачакей бутактуу бактан жасалат. Бакан-дын эки түрү болот. Биринчиси–түндүктү көтөрүү үчүн учу ачакей болгон узун жыгач, экинчиси–ар кандай нерселерди илип коюу үчүн (кийим илүүгө, ашканада эт илүүгө) ылайыкталып жасалган бутактуу бак. Ал эми боз үйдүн ичиндеги бакан болсо ар кандай табигый кубулуштардан сактаныш үчүн тирегич, жөлөк катары орнотулган. Кичине боз үйгө бир бакан, ал эми чоң боз үйлөргө бир нече бакан орнотулган. Бакан боюнча этнограф Е.Н.Махова мындайча белгилейт: «К деревянным частям юрты нужно отнести и шест развелкой–бакан, который подбирал покров дымового круга, защищающего очаг от сильного дождя и снега. В больших юртах их было несколько. У состоятельных хозяев на развилку жерди надевали серебряные колпачки» [Антипина, 1962,159-160; Алымбаев,2000,92-107]. Мындай маалымат байыркы түрк тилдериндеги *бакан* сөзүнүн түшүндүрмөсүндө да берилгендигин байкоого болот [1,387].

“Диванда” байыркы мезгилден бери келе жаткан улуттук маданиятыбыздын байлыгы болгон боз үйгө тиешелүү буюмдар да жок эмес. Андагы сөздөр азыркы кыргыз тилинде ошол турпатында жана маанисинде сакталып калган.

Жалпы керектелүүчү үй буюмдарынын аталыштары: *Егрик*–ийрилген жип [1,219]; *Кын*–бычактын же кылычтын кыны. Мисалы: “*Кылычтын кыны*” [1,597]; *Сеп*–күйөөгө чыга турган кыздын себи (байлык) [1,563]; *Сувлук*–сүлгүр, бет аарчы, кол аарчы [1,811]; *Таргак*–тарак [1,805] ж.б.

Сувлук–сүлгүр, бет аарчы, кол аарчы [1,811] Аталган сөз кыргыз тилинде да “сүлгү, суу жоолук, кол аарчы” маанисин берет. Бул сөз суу (“Булак, өзөн, дарыя, көл, деңиздерди пайда кылуучу, химиялык жагынан алганда водород менен кислороддун кошулушунан келип чыккан түссүз суюктук”) сөзүнөн жасалган. Кыргыз тилинде *суулук* сөзү болгону тыбыштык өзгөрүүгө дуушар болгон сөздөрдөн. Байыркы формасын кыргыз тилинин диалектисинде кездештирүүгө болот. Ал “ооздук” маанисин берет. Ал эми түндүк диалектиде “Жүгөндүн ооздукун ат суу ичээрде чечип кайра тагып коюучуу, тогоого илинүүчү ооздуктун илгичин аташат. Мисалы: *Атты суулуктан жетеле; Аттын суулугун чечип сугар* ж.б. Мындан биз түштүк диалектиде “ооздук” маанисинде колдонулган *суулук* (Суулук) сөзүн өтмө маанидеги сөз катары эсептешибиз керек. Ошондой эле кыргыз тилинде өтмө мааниде *суулук* болуп ооздуктун төңөлдүрүккө бириккен жериндеги шөкөт (кооздук) да аталат. Кийинки *–лык* (*–дук, –лук*) мүчөсүнүн алгачкы маанисинин этиштик мааниде болгон (“Аффикс *–лык* исходя из значения его самого и его разновидностей, И.К. Дмитриевым и Н.А. Баскаковым возводится самостоятельному слову *лык* “полный” встречающемуся в ново-уйгурском языке ср. производные от него киргизский, *–лыкый* – наполнится чем либо до краев, до предела, *лыкыюу*–наполнятся и др.” – деп чыгыш тегин аныктоого аракеттерди жасашкан [Орузбаева,

1964, 183]. *Суу* компоненти байыркы түрк тилиндеги *сусык* (челек) сөзүнүн составында да кездешет. Кыргыз тилинде болсо *суула*–суу менен нымдоо; *суулук*–ооздук; *суулук*–сүлгү; *суу жоолук*(кол аарчы); *суулук*–жаанда кийүүчү суу өткөрбөс кийим, плащ; *суусундук*–суусагандыкты кандыруучу суюктук, суусун; *суучул*–сууда жашаган, тиричилиги сууда өткөн сыяктуу сөздөрдүн уңгусу болуп эсептелинет. Ал эми *–лык* мүчөсүн байыркы түрк тилинде кыргыз тилиндегидей өнүмдүү уңгу катары эсептөөгө болот. Эмне үчүн дегенде ушул мүчө менен жасалган сөздөрдүн саны көп кездешет, Мисалы: *сүвлук (суу+лык)*–сүлүр, бет аарчы [I,811], *ачыглык (ачыг+лык)*–ичине куюлган нерсенин баардыгы, ачыткысы бар кумура, чанач [I,811], *етлик (ет+лик)*–эт илип коюлуучу илмек, союла турган кой да ушундай айтылат [I,219], *курлук (кур+лук)*–кымыз сактоочу чанач [I,813], *тамгалык (тамга+лык)*–кичинекей кумура [I,893], *тамгалык*–падыша олтуруучу отургуч [I,893], *тузлук (туз+лук)*–туз салынган идиш [I,805], *езерлик (егер/ээр)+лык*–үстүнө ээр коюлуучу жыгач [I,295], *ичлик (ич+лык)*–ичкилик. Ээрдин астына салынуучу тердиктин ичкилиги [I,218], *йанлык (жан+лык)*–чабандын баштыгы [III,71], *уруклук (уук+кур+лук)*–укурук [I,291], *уруклук (урук+лык)*–аркандык [I,291], *бурук (бо//ба (боо)+лук)*–боо, бир нерсени ороп байлаган боо [I,671], *кезлик (кес+лык)*–кичинекей бычак, аялдар жогорку кийимдерине кыстарып жүрүшөт [I,823], *көзлык (көз+лык)*–көз жапкыч [I,897], *көңлөк (көн+лык)*–көйнөк [III,571], *излик (из+лык)*–чокой, чарык [I,219], *етиклик (өтүк+лук)*–өтүктүк булгаары [I,295], *Андыг (ан+дыг)*–аяк, калбыр [I,241], *кандук (кам+дык)*–ун сактоочу челек [I,825], *бурундук (мурун+лык)*–тизгин [I,855], *өмзүк(өң+лук)*–ээрдин астыңкы жана арткы кашы [I,219] ж.б. Махмут Кашкари *–лыг* мүчөсү улануу менен сөздөрдүн маанилик жана жасалуу жагына көңүл буруп сөздүктө мындай деп берет: “Эреже боюнча *–лыг* мүчөсү бул ысымдарда аталган нерсенин ээсин билдирип жатат, атоочтук аркылуу мамиледе көптөгөн маанилик өзгөчөлүктөрүн чагылдырып турат, аларды жаттап алуу эле керек. Ошондой эле бул мүчө мейкиндик маанисин билдирет. Биринчисине бул мисалдар туура келет: *болдук карынлыг эр*–чоң курсактуу эр киши, чоң курсактын ээси, же *саманлыг ер*–самандуу эр [саманы бар эр], экинчиге бул мисалдар туура келет: *сарыглыг ер*–кекээрдүү эр, *куруклуг йа*–кылы тартылган жаа. Үчүнчүсүнө *тарыглыг*– айдалган жер, *туруглыг*–туруктуу[жашаган] жер. Билгин, беш тамгалуу сөздөрдүн көпчүлүгү үч тамгалуу сөздөрдөн жасалган. *Каф* тамгасы менен 2–тамгасынын колдонулушу ар түрдүү; 2–тамгасы мейкиндик мааниде колдонулат, а *каф* тамгасына болсо көрсөтмө берем. Азыр мисал: *тарыглыг ев*–таруу [даны бар] үй, *тарыглыг* болсо–кампа. *Куруглыг йа*–тартылган жаа, *куруглыг* болсо–жааны салган куту. Мен муну эскертип коюшум керек эле. Кээ бирлери эсте сакталып калыш үчүн. Жазууда *лам*–тамгасы менен *гайн* тамгасын бөлөк жазса болот. Себеби алар сөздүн негизин түзбөйт, мисалы : *балыкчылык* (өгүз), деген сөздүн биринчисин *ба-*

лык жана *лыг* деп бөлүп жазса да болот. Ошондой эле “*Бараклык ер*”–барак (ити) бар киши. Мындай тема кат жазууда чечилдүүлүккө өтө жакшы,” [I,853-855]–деп –*лыг* мүчөсү уланууда маанилик катышына көңүл бурат. Ошондой эле ушул мүчөдөн жасалган кыргыз тилиндеги материалдарды карап көрөлү. Мисалы: *суулук, чүлүк, ооздук, жабдык, тердик, кишилик, желдик, төбөлүк, укурук, белдик, жаздык* ж.б.

Жалпы үй буюмдарына керектелүүчү аталыштардын айрымдары гана тыбыштык өзгөрүүгө дуушар болгону болбосо дээрлик бардыгы кыргыз тилине катыштыгы бар.

Үчүнчү бапта *Махмуд Кашгаринин “Дивану лугат ит-түрк” эмгегиндеги тамак-ашка ж.б. керектелүүчү үй оокатарынын жана куралдарынын лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү жана кыргыз тилине болгон катыштыгы* иликтенет. Анда териден, чоподон, жыгачтан, темир, коло, жезден жасалган үй оокаттары жана жалпы эле үй-тиричилигиндеги колдонулган үй оокаттары менен куралдардын аталыштарына иликтөөлөр жүргүзүлөт.

Үй оокаттарынын аталыштары

Териден жасалган үй оокаттарынын аталыштары: *Бис*–чанач [I,577]; *Бутык*–кичинекей чанач (мешок) кашгар тилинде. *Бутык*–жылкынын бутунун терисинен жасалган чанач, анда кымыз сакташат [I,657]; *Кап*–идиш, бир нерсе салына турган идиштин барына карата айтылат. Алгачкы мааниси “*кап*”, “*мешок*” [III,217]; *Касук*–ат терисинен жасалган идишке окшош чанач, сүт жана кымыз сакталат [I,667]; *Көнек* –кумура [I,683]; *Курлук*–кымыз сактоочу чанач [I,813]; *Саазыр*–конус формасында жасалган шарап куюп ичүүчү идиш [I,707]; *Саграк*–суу иче турган кесе. Макалда мындай делет: “*Саван сагракка тегир* (элге) сөз (менен) кесеге жетер, сыйланар” [I,811]; *Сонач кисирлүү*–кызыл түстүү тери чанач [I,625]; *Корк*–ийленген тери [I,617] ж.б.

Бутык–кичинекей чанач (мешок) кашгар тилинде. *Бутык*–жылкынын бутунун терисинен жасалган чанач, анда кымыз сакташат [I,657]. Жогоруда Махмуд Кашгари *бутык* сөзүн өзү чечмелегендей, башкы уңгусу *бут* деп кароого болот. Ушул сыяктуу “Диванда” тарыхый-этнографиялык мааниси бар бир нече сөздөр кездешет. Мисалы, *баштык*–жаныбардын баш терисинен сыйрылып алып жасалган, бир нерсе салынуучу буюм; *касук*–ат терисинен жасалган идишке окшош чанач сүт жана кымыз сакталат ж.б. сөздөрү бар. *Бутык* сөзүнүн уңгусу орус тилиндеги *бутыль*, *битон*, *бутылка* ж.б. сөздөрдө кездешет [Ожегов,1978,61]. Ошондой эле “Диванда” чаначтын бүктөлгөн же болбосо бириккен жерин да *быгрык* (>бүк+рык) деп аташат [I,795].

Сонач кисирлүү–кызыл түстөгү тери чанач [I,625]. Азыркы кыргыз тилинде фонетикалык өзгөрүүгө дуушар болуп, *чанач* формасында кездешет. Байыркы түрк тилинде *чанак* болуп да айтылган. Бул сөздүн уңгусу–*саа*, ал

“Сүт алуу үчүн эмчегин тартуу” дегенди билдирет: “*Ер кой сагды*”—эр кой саады [II,27]. Бүгүнкү күндө деле: кой саа, уй саа, бээ саа деп кеңири колдонулат. Кыргыз жана алтай тилинде *саан*. Казак жана татар тилинде *сав* болуп кездешсе, башкыр тилинде *hav*, түркмөндөрдө, өзбектерде *саг*, буряттарда жана монгол тилинде *haa* турпатында колдонулат. Анда биз төмөндө ушул уңгудан тараган, жасалган сөздөргө көңүл буралы. Кыргыз жана алтай тилинде—*саан*, казак жана татар тилинде—*cavin*, башкырда тилинде—*havin*, түркмөндөрдө, өзбектерде жана азербайжандарда—*сагын*, булар ар кандай турпатта колдонулса да, баары тең эле “саалуучу(жаныбар)” деген маанини туюндурушат. Ушундан *санач (саа+н+ач)* сөзү “саалган сүт, кымыз куюлуучу териден жасалган идиш” маанисин берет деген бүтүмгө келсек болот. Мындан тышкары, ушул сөз менен өзөктөш болгон, өтмө мааниде колдонулган *саагыр*—конус формасында жасалган шарап куюп ичүүчү идиш [I,707], *саг (саа+ыг)*—казан [II,219], *сагрык (саа+ыг+рык)*—суу иче турган кесе [I,811] *сасык (саа+сык)*—ылайдан бышырылып жасалган идиш [I,665] сөздөрүн да атайын белгилей кетүү зарыл. Муну менен катар жогорудагы сөз кыргыз тилинде бүгүнкү күндө да активдүү колдонулуп жүргөн *саамал* “Жакшы ачый элек, ачып жетиле элек кымыз”, өтмө мааниде *саамалык* “жаңылык; жакшылыктын жышааны демилге”, *саан* 1. “Саала турган маал”: *Сааныңды камдаганча сабыңды камда* (макал), 2. “Саала турган, саалуучу учуру, жеткен маал, убак”, *саанчы* “Коомдук малда (көбүнчө уйларды) саай турган адам”, *саба (саа+ба)* “Көбүнчө төөнүн бодо малдын терисинен ыштап жасалган кымыз сакталуучу идиш” сөздөрүнүн негизги бөлүгү да болуп эсептелет.

Аталган семантикалык топчодо териден жасалган үй оокаттарынын көп кездешиши көчмөндүүлүк турмуштан кабар берет. Алып жүрүүгө ыңгайлуу болгон тери буюмдары жөнүндө “Диванда” көптөгөн этнографиялык жана этимологиялык маалыматтар берилген: *баиштык*—жаныбарлардын баш терисинен сыйрып алып жасалган буюм, *касук*—ат терисинен жасалган идиш, *корк*—ийленген тери, *бутык*—жылкынын бут терисинен жасалган чанач ж.б. Кыргыз тилине катыштыгы болгон сөздөрдүн көпчүлүгүнүн уңгулары сөз жасоочу мүчөлөрдүн таасири астында этиштик маанисинен заттык мааниге өткөн.

Чоподон жасалган үй оокаттарынын аталыштары: *Барт*—суу иче турган идиш. Огузча . М.: “*Барт-бурт тутты*”—Ал аны (идишти) ар тараптан тутту (кармады) [I,599]; *Буқаач*—ылайдан жасалган кесе, же казан. Мисалы,: “*ашыч буқач*”—казан жана кесе. Айтылышы жагынан окшоштугу болгондуктан, бирге колдонулат [I,715]; *Дөлүк*—ылайдан жасалган оозу сынык идиш (кумура сыяктуу)[I,677]; *Идиш*—идиш. Ягма, хотен, йемек, огуз, аргу тилдеринде илеген, казан, чайдоос, табак өңдүүлөр *идиш* делинет [I,145]; *Йула*—чырак. Айтты: “*Текме йван ишке көрүп тургым ала чакмакчакып йеса калы азнур йула*”—Шашкалактап ишке киришпе, Иштин (баш-аягын) көрүп (бил-

бей) туруп, Чакмак (от) шашылып күйгүзгөнчө, Чырак да өчөт шашылыштан [Ш,41]; *Кестер*–чоподон жасалган идиш. Оч тилинде [I,789]; *Куб*–чоң кумура [Ш,173]; *Куба*–чака, челек, огуз тилинде [Ш,361]; *Кузач*–кумура, кармоочу сабы бар кичине идиш. Бул сөз араб тилиндеги эквиваленти менен шайкеш келип, бир гана *–ха* тамгасынын ордуна *жим*–тамгасы келген [I,627]; *Сасык*–ылайдан, бышкан ылайдан жасалган идиш. Оч жана алардын жогору жагында жайгашкан уруулардын тилинде [I,665]; *Серк*–ылайдан жасалган идиш, анын сыныгы [I,617]; *Соргу*–идиш, банка [I,739]; *Олма*–кумура [I,261]; *Тамгалык*–кичинекей кумура, идиш [I,893]; *Чашкал*–ылайдан жасалган идиш. Кенчек тилинде [I,827]; *Тузлук*–туз салгыч [I,805] ж.б.

Соргу–идиш, банка [I,739]. *Соргу* сөзүнүн уңгусу болгон *сор* этиши кыргыз тилинде төмөнкүдөй маанилерди туюндурат: 1. “Тил менен эриндердин аракетин аркылуу ичти карай катуу кысып оп тартуу, эмүү, шимүү”. *Бала учусун чоп-чоп соруп, мемирен уктап да калды* (А.С.). 2. “Жутуу, ичүү”: *Чегирткенин алын көр да канын, сор* (макал), *Чиркейи да чагып, көгөнү да кан сорот* (Аалы). 3. “Суюктукту (сууну) сиңирип алуу боюна тартуу”: *Топурак сууну тез соруп алат*. Ал эми *–гы* мүчөсү этиштен зат жасоочу мүчө болуп эсептелет. Бул этиш боюнча Махмут Кашкари: “*вов* “–тамгасы башка бир тамгага кошулбай өзү жалгыз келиши өтө сейрек учурайт. Кан алуучу аспапты билдирет. *Соргу* сөзү бир айбандын сүт эмгендеги, же анын кан соргондугу маанисиндеги “сорду”, “сорды” – деген этиштен жасалган,”–деп берет [I,61]. Кыргыз тилинде *сор* этиши *соргок*– тамакты көп ичкен, опкок, обору ич: *Соргокко чоң аягыңды көрсөтпө* (макал), *Манапты ээрчип эт жеген, мадырайган соргогум* (Токтогул), *Сопунун көөнүн азанда, соргоктун көөнү казанда* (Токтогул). *Сорпо*–кайнатылып бышырылган эттин ширеси ж.б. сөздөрдө кездешет. Соргу идиши тууралу маалымдай кете турган болсок, Ысык-Көлдүн тескейиндеги Туура-Суу айылынын батыш тарабында X-XI к. таандык чоподон жасалган ар кандай формадагы идиштер археологиялык казуулардын негизинде табылган. Ошол чопо идиштердин ичинен бизди кызыктырган бир идишке көңүл бурдук. Анын формасы өтө чоң эмес бир жагында суу куюуга ылайыкташкан оозу бар. Бир жагында суу иче турган чоргосу орун алган. Суу куюулуучу оозу менен чоргонун ортосунда кармаганга ылайыктуу туткасы бар [Археологиялык альбом, 2013, 50]. Ушундан бул идиш ар кандай талаа иштеринде ичине суусундук куюп алып жүрүүгө ылайыкталган чоподон жасалган кичинекей кумура болушу ыктымал.

Жыйынтыгында чоподон жасалган үй оокаттары зат атооч жана этиш сөздөрдөн жасалган. Катыштык жагынан алганда көөнөргөн сөздөр кеңири орун алган. Ал эми “Диванда” өнүмдүү сөз жасоочу мүчө катарында кездешкен *–лык* жана *–ма* мүчөлөрү азыркы тилибизде да өнүмдүүлүгүн жоготкон эмес.

Жыгачтан жасалган үй оокаттарынын аталыштары: *Айак*–аяк (идиш), огуздар муну билбейт. Алар идишти “*чанак*” дешет [I,185]; *Андыг*–элек, калбыр, өткөрмө өңдүүлөрдүн тегерек кырдуусу [I,241]; *Ескү*–кесек элек, өткөрмө [I,259]; *Йасгач*–камыр жая турган тактай, “*йасы йыгач*”–жазы жыгач сөзүнөн келип чыккан [III,61]; *Йугры*–табак, аяк. Макалда мындай келет: “*Аш татыгы туз йугрын йемес*”–Аш татымы–тузда, (бирок) туздун өзүн идишке салып жебес. Бир максатты көздөп иш алпарууга үндөйт [III,51]; *Кандук*–ун ж.б. сактоочу челек сымал сыйымдуулук. Кенчек тилинде [I,825]; *Көркее*–жыгач табак. Кенчек тилинде [I,747]; *Саңак*–чыны, жыгачтан оюлган чыны, кумура. Огуз тилинде [III,545]; *Сусык*–челек. Бир уруунун тилинде уктум [I,665]; *Тукурқа*–челектин моюну, идиштин суу ага турган чоргосу [I,837]; *Ачыглык куб*–ичине куюлган нерсенин бардыгын агартуучу ачыткысы бар кумура, ачыткыч челек [I,287] ж.б.

Кандук–ун ж.б. сактоочу челек сымал сыйымдуулук. Кенчек тилинде [I,825]. *Кандук* сөзү–*кам+дык* болуп бөлүнүп, баштапкы *кам* уңгусу “Бир нерсеге даярдык, камылга, кандайдыр бир ишке, оокат тиричиликке камылга көрүү, күтүнүү аракети дегенди билдирет. М: *Бала-чаканын камын ойлогон элем*” (К.Ж), *Жаман адам белгиси өз камы үчүн жүгүрөт* (Токтогул). *Конок камын жейли, балдар жүргүлө отура бергенибиз болбос!–деп энебиз аш үйгө карай басты* (А.Т.) ж.б. Бул сөз “Даяр болуу, даярдалган, камдалган” деген сыяктуу өтмө мааниде да колдонулат. М: *Жол азыгы кам болбодубу? Аспаптары кам*. Мындан сырткары *камдык* “Камдалган тамак-аш” маанисинде да айтылат. М: *Кышка камдык көрдүнбү? Камдыгың болсо жолдо кор болбойсуң* ж.б. Байыркы түрк тилиндеги *кандук* сөзү камдалган тамак-ашты гана айтпастан, өтмө маанисинде тамак-аш сактоочу идишти да атагандыгы белгилүү болду. Кыргыз тилинде *кам* уңгусунан жасалган: *камбыл, камда, камдан, камдуу, камкор, камкордук, камкорсуз* ж.б. көптөгөн сөздөр кездешет.

“Дивандагы” жыгачтан жасалган үй оокаттарынын айрым аталыштары эскирсе да башка аталыш менен азыркы күнүмдүк турмушубузда кеңири колдонулуп келе жаткандыгын байкоого болот. Ал эми тилибизде катыштыгы бар сөздөрдүн дээрлик көпчүлүгү тыбыштык өзгөрүүгө учураган.

Темир, коло, жезден жасалган үй оокаттарынын аталыштары: *Ашыч*–казан. Макалда мындай айтылат: “*Ашыч айур түбүм алтун, қамыч айур мен кайда мен*”–казан айтаар түбүм алтын чөмүч (сузгу) айтаар мен кайдамын. Бул макал өзүн таанып билгендердин алдында мактанган кишиге карата айтылат [I,131]; *Йесимен*–кумура, катуу үн чыгарат [III,59]; *Қашуқ*–кашык. Макалда мындай деп келет: “*Курук қашуқ ағызқа йарамас, курук сөз қулаққа йақышмас*”–Курук (бош) кашык оозго жарыбас (барбас), курук (пайдасыз) сөз кулакка жатпас (кирбес) [I,667]; *Қамыч*–чөмүч [I,627]; *Қум-гаан*–кумган, чөөгүн [I,761]; *Кирит*–килит, ачыкыч. Бул сөз араб тилиндеги эквиваленти “*иклид*” сөзү менен шайкеш келет. *Каф*–тамгасы *каф*–тамгасына

алмашат, *лам*– тамгасы *ра*– тамгасына алмашат, *даль*– тамгасы *та*– алмашкан жана *алиф*–тамгасы болсо, түшүп калган [I,623]; *Сач* – казан [III,219]; *Түтек*– чайнек оозу (кран) [I,673]; *Чөмчи* – чөмүч. Өгүзчө [I,725]; *Етлик*–эт илип коючу илмек. Союла турган кой да ушундай аталган. “*етлик кой*”–эттүү кой, этүү этке союлуучу кой, “*етлик киши*”–этүү киши, толук киши, семиз киши [I,213] ж.б.

Йесимен–кумура, катуу үн чыгарат [III,59]. Өзбек, түркмөн, уйгур тилинде жезди *йес* деп аташат. *Йесимен* – *жес+и+мен* болуп, “Жезден жасалган кумура” маанисинде болгон. Жезден жасалган кумуранын бир нерсеге тийгенде же соккондо катуу үн чыгарышы мүмкүндүгү жөнүндө М.Кашгари жогорудагы түшүндүрмөсүндө маалымат берген.

Чөмчи – чөмүч. Өгүзчө [I,725]. Кыргыз тилинде *чөмүч* формасында “Суюк нерселерди сузуп, алуу үчүн колдонуучу, ар кандай металлдан, жыгачтан жасалган узунураак сабы бар тегерек чуңкур сузгуч” маанисин берет. М.: *Улай чөмүчтү батыра сузуп, чоң эне өзү идиштерге тамак үлөштүрө баштады*. Бул сөз *чөк//чөг* “Суунун же кандайдыр бир суюктуктун түбүнө түшүп кетүү, батып көрүнбөй калуу” этиштик маанидеги уңгудан турат. Байыркы түрк тилинде *чөм* “окуна́ться, ны́рять: “*Оглан сувда чөмдү*”–мальчик нырнул в воду, *чөк* “погру́заться”: “*Темур сувда чөкди*”–железо погрузилось в воду, *чөм* “ны́рять”: “*Ер чөмди*”–мужчина нырлял в воду–болуп кездешет [Токоев,Семенова,2015,162]. Ал эми –*ыч* мүчөсү сөз жасоочу мүчө катарында “Тамак-аш ж.б. сузуп куюучу кармоочу бар аспап” маанисин жараткан. Ушул уңгу катышкан сөздөр кыргыз тилинде кеңири кездешет: *чөктүр*; *чөгөр*; *чөгүү*; *чөгөрүү*–алтын, күмүш чөгөрүү, кооздоо, *чөк-чөк* төөгө карата айтылат; *чөгүн*, *чөмүч* ж.б.

Бул бөлүмгө темир, коло, жезден жасалган оокаттар жөнүндө Махмут Кашгаринин маалыматтары жана азыркы мезгилде колдонулуп жүргөндүгүнө карата иликтөөгө алынды. Андагы сөздөр тыбыштык өзгөчөлүктөргө ээ болсо да, кыргыз тилинде маанисин сактап калган.

Жалпы колдонулуучу үй оокаттарынын жана курал-жабдыктарынын аталыштары: *Авран*–очок, тандыр. Темирчинин очогу өндүү [I,227]; *Баркуч*–кылычка окшогон жыгач, аны менен очоктогу нанды аңтарып бышырышат [I,781]; *Билегү*–кайрак таш, бүлөө [I,773] ; *Бычгуч* – кайчы, бычкан бир нерсени кескен шайман [I,781]; *Бычак*–бычак. Макалда мындай кездешет: “*Нече йатик бычак ерса өзсавын йономаз*”–канчалык(курч) бычак болбосун, өз сабын жонбос. Бирөөнүн ишине келгенде акылман болгон, өз ишинин дайнын таппаган кишиге карата айтылат [I,671]; *Сиш* –тутмачты (нан, кесме) жасаганга колдонгон аспап[III,183]; *Очақ*–очок [I,151]; *Тергии*–дасторкон. Макалда мындай деп келет: “*Тимин тергилге текгир*”–кооз (көркөм, чечен) сөз дасторконго жеткирер. Чечендигинди , өз аброюңду көрсөт деп бирөөгө

кеңеш айтып жатканда пайдаланылат [I,743]; *Чөгөн*–учу иймек таяк [I,701] ж.б.

Баргуч–кылычка окшогон жыгач, аны менен очоктогу нанды аңтарып бышырышат [I,781]. Бул сөз эскирген сөздөрдөн *баргуч* түзүлүшү темир кычкачтын формасына окшогон нанды аңтарып бышырууга ылайыкталып жасалган жыгач кычкачты элестетүүгө болот. Э.В.Севортяндын “Түрк тилдеринин этимологиялык сөздүгү” аттуу эмгегинде Г.Рамстеттин *бармак* сөзү монголдон *барих* “ карма, тут” деген этишинен келип чыкканын белгилейт [Севортян, 1978,67]. Ушундан улам жогорку пикирге кошулуу менен, монгол тилиндеги *бари* “карма” деген унгудан жана сөз жасоочу *–куч(–гыч)* мүчөсүнөн курулган десек болот. Ошондо кол менен кармагандыгына байланыштуу курал *баркуч* аталып калган. Кыргыз тилинде *–гыч* мүчөсү *тарткыч, кергич, сыдыргыч, баскыч* жана башка көптөгөн сөздөрдө кездешип аспап, куралдын маанисин берген өнүмдүү сөз жасоочу мүчө катары белгилүү. “Этимологиясы жагынан *–гыч, –гы* менен *–ч//–чы* (байыркы *–гу, –чы*) мүчөсүнүн айкалышынан жаралып, түгөйлүү (бирок семантикалык айырмасы жок) этиштерден эмгек куралдарынын аткаруучу милдеттерине байланыштуу түшүнүктөрдү билдирүүчү атоочтор жасалат: *шыпыргы//шыпыргыч<шыпын–гы//–гыч; чалгы*: 1)*кереге чалгы*–»боз үйдүн керегелерин бири-бирине кынап туташтыруучу жип, тасма»; 2) «чөп чабууда колдонулуучу аспап»; 3) «жарма ж.б тамактарды жасоодо ун, талкан ж.б азыктарды сууга аралаштыруу үчүн колдонулуучу жыгач шиш», «мутовка». Ал эми *баскыч*–»ступен», *ачкыч*–»ключ», *куургуч*–»мешалка», *кыл жуугуч*–»очиститель казана», *туткуч*–»держалка» ж.б. Кээ бир башка тектеш тилдерде (алтайлык, чуваш, азербайжан, түрк ж.б.) көбүнчө *–гач* (кээде *–ач*) кеңири колдонулуп, *–гыч* кыйла сейрек кездешет: кыргызча *кыскыч*, түркчө *кысач*–»сдавливать»; азерб. *Сүзгеч*–»дуришлаг» жана кырг. ошол эле мааниде *сүзгүч*, ошондой эле чувашча *аскач*–»черпак» (кыргызча сүзгүч менен маанилеш). Байыркы эстеликтерде болсо жогоруда көрсөтүлгөндөй, ушундай маанидеги сөздөр *–гучу//–гуч* жана *–гач* мүчөлөрүнүн жардамы менен жасалган: *йапгуч*–»покрышка», *бучкуч*–»резак», *тартгач*–»весы» ж.б. *–гычтын* бүтүн сөздөн келип чыгышын М.А.Хабичев куман тилдериндеги *кюч* “сила” менен байланыштырат [Орузбаева, 2000,263].

Жалпы үй оокаттарына тиешелүү сөздөрдүн ичинен турпаты, семантикасы өзгөрбөгөн *бычак, очок, кысгач* сыяктуу сөздөр кездешет. Ал эми тыбыштык өзгөрүүгө жалгыз *билегү* сөзү учураган. Көөнөргөн сөздөрдүн уңгулары азыркы кыргыз тилинде өнүмдүү уңгу катары таанылат.

Төртүнчү бап “Махмуд Кашкаринин “Дивану лугат ит-түрк” эмгегиндеги чарбачылыкка байланыштуу буюм-тайымдардын жана курал-жадыктардын семантикалык тобу” деп аталып, “Унааларга (үй жаныбарларына) тиешелүү жана устачылык иштерине колдонулуучу курал-жадыктардын аталыштары” болуп эки чоң бөлүмдөн турат. Биринчи бөлүмдө

атка жана жылкыга, төөгө, бодо малга, эшекке тиешелүү жабдыктардын аталыштары каралат. Экинчи бөлүмдө болсо чарба иштерине жана устачылыкка тиешелүү буюм-тайымдардын, курал-жабдыктардын лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү, алардын кыргыз тилине болгон катыштыгы анализденет.

Унааларга тиешелүү жабдыктардын жана куралдардын аталыштары

Атка жана жылкыга тиешелүү жабдыктардын аталыштары: *Езерлик*– үстүнө ээр коюлуучу жыгач. Сөз аягындагы “к” жумшак “*езерлик*” деп айтылса, “ээрдин ээси” деген маанини билдирип калат [I,295]; *Бурундук*–тизгин (мурунтук) [I,855]; *Ичкилик*–ичкилик. Ээрдин астына салынуучу тердиктин ичкилиги [I,215]; *Тулуң*–жүгөндүн тегереги, ал аттын кулагынын алдында туруп, курларды ага өткөрүп, башына бекитилет. Аны дагы: “*йүгөн тулуңы*”–жүгөндү бекемдөөчү деп да атап коюшат [III,551]; *Йалу*–көгөн, желе. Кымыз даярдоо үчүн бээни сааган учурда кулундарын көгөндөп коюшат. Бир арканга байлашып, бээлер аларды тегеренип, саап бүтүшүн күтүп турушат [III,41]; *Йалык*–ээрдин алдыңкы жана арткы кашы: “*оңдуку йалык*”–ээрдин алдыңкы кашы, “*кийдиңки йалык*”–ээрдин арткы кашы [III,25]; *Камчы*–камчы, *кылыч камчы*–кылыч салынуучу камчы (кын сыяктуу). *Камчы*–ат, уй жана төөлөрдүн айдоодо колдонуучу камчы. Дагы айтышат: *ат камчы*–“ат камчысы” [I,727]; *Көмөлдүрүк*–басмайыл [I,897]; *Күк*–басмайыл. Макалда мындай деп келет: “*Ер сөзи бир азар куки үч*”–Эрдин сөзү бир (өзгөрбөш керек), басмайылдыкы (байланышы) үч болсо. Эгер үчтөн бир санга көп болгондо, тешиктин көптүгүнөн сынып калышы ыктымал эле, а аз болсо, атчанды көтөрө алмак эмес. Кимдир бирөөнү сөзгө турууга үндөп айтылган маани [II,453]; *Кусрук тушач*–аттын алдыңкы буттарын тушоочу тушамыш [I,823]; *Мончок*–арстандын тырмагынан тумар катары жасап, аттын мойнуна тагып коюшат [I,817]; *Өмзүк*–ээрдин алдыңкы жана арткы каштары [I,219]; *Өргөн*–кайыш олоң. Өгүзчө [I,225]; *Өртүк*–жабуу. Мисалы, ээрдин жабуусу. Улуу кишилердин мүрзөсүнө жабылуучу жибек кездеме жана ошол өңдүү нерселер да “*өртүк*” делинет [I,217]; *Талас*–аркан, ат чабышта айландырып курчап байланган аркан [I,637]; *Талгуч* – таякча. Куржун, эки жакка артылган жүктү бири-бирине катуу жип менен тартып ортодогу таякчага байлашат. Жүк салаңдап, бошоп, бир жагына ооп кетпейт [МК,ТТС,III,209]; *Тубыз*– кийизден жасалган ээр токум, же байланбаган жүккө карата айтылат: “*тубыз йүк*” [I,635]; *Тузак*–тузак, жип менен эшилген тузак, тузак байлоо. Айтты: “*Икледи мениг азак, көр мазиб угры тузак икледим андын узак, емлекил ешди тузак*”–Илидиди менин аягым (бутум),Көрбөстөн (жердеги ууру тузак (ты), Илдеттерим (ооруум) андан узак (далай убак), Элдегин (Сакайтып ал) эми сүйгөнүм! (ыр) [I,663]; *Тушааг*–тушоо. Атты алдыңкы буттарынын тушоосу [I,717]; *Укрук*–укурук. Макалда мындай деп келет: “*Тагыз укрукын екмес. Теңизни кайгыкын бөгмөс*”–тоону укуругуң ийе албас, деңизди кайыгың бөгөй албас.

Бул макал чоң ишти кичине айла менен жөнгө салууга болбойт деген мааниде колдонулат [1,211] ж.б.

Камчы – камчы, *кылыч камчы* – кылыч салынуучу камчы (кын сыяктуу). **Камчы**-ат, уй жана төөлөрдүн айдоодо колдонуучу камчы. Дагы айтышат: **“ат камчысы”**–**ат камчы** [1,727]. Кыргыз тилинде жалпы эле “Атты же башка унааны, малды чабууга, айдоого ылайыкталып өрүлгөн жана сапталган кайыш” маанисин берет: *Теминиң үстү-үстүнө камчы чапкан, келатат булоолонуп сары ала атчан* (Ж.Т.); *Булуттай учкан тору айгыр, Бучкакка камчы салганы* (“Манас”); *Тагай Алымкулду өрмө камчы менен жонго берип калды* (У.А.). Камчы өзөгүн түзгөн фразеологиялык түрмөктөр бир кыйла: *камчыга алуу* – камчы менен сабап жазалоо, камчылап сабоо; *кызыл камчы*– аялын көп сабаган, күн көрсөтпөгөн; *мырза камчы*–эликтин мүйүзүнөн сапталып, кооздолуп жасалган камчы; *камчыга ченеп бөлүү* – жоодо жеңилген душмандын мал-мүлкүн жеңгендерге тең бөлүп берүү, олжону өйдө ылдыйы жок кылып, так бөлүштүрүү: *Калмактан калган олжону камчыга ченеп бөлгөндө* (“Семетей”). *Камчы салдырбаган* – кашандык кылбаган, жүрүшү ыкчам, өкүм (жылкыга карата): *Куу камчы* – көп урушкан, сабашкан, чыр-чатакты сүйгөн; *Чоң камчы*–тарых. Манаптардын баш ийбегендерди баш ийдирип, күч көрсөтүп туруу милдетин аткарган жигити. *Камчысын чабуу*– бирөөнүн кызыкчылыгын жактаган, аракет кылуу, колдоо: *Оросул сенин теңтушун эмес, малайың. Камчыңды чабат, иштеген жагына барат* (К.О.). *Камчыга сап болорлук*– ишке жарарлык, колунан бирдеме келерлик: *Дагы сенин камчыга сап болорлук балаң кайсы?* (Чалкан); *Ыркыраган иттер камчыга саптык бири жок* – деп корбашы каарданып жатты (А.Т.), *Камчы салым, соң камчы* ж.б. Азыр камчы сөзү кандай морфемалардан куралганын ажыратуу кыйын. Эгерде **кам**–уңгусу, **–чы** мүчөсү десек, алар кандай маани бергенин аныктай алабыз. Бирок **камчы** сөзүнүн **к** жана **ч** тыбыштарын орун алмаштырып жайгаштырып көрөлү: **камчы** > **чамкы**. Мына ошол **чамкы** сөзүн **чам** жана **–кы** бөлүктөрүнө ажыратууга болот. Андагы **чам** уңгусу **чап** этишинен **п** тыбышы **м** тыбышына өткөн түрү болуп чыгат. Башкача айтканда, **чапкы** деген сөздүн тыбыштары өзгөрүп кетишинен **камчы** сөзү жаралган. Махмуд Кашкаринин “Диванында” **камчы** түрү берилген. Демек, ошол кезге чейин эле алгачкы **чапкы** сөзү **камчы** түрүнө келип айтылышы норма болуп калган [К.Сейдакматов,1988, 133]. Бирок байыркы түрк тилинде **гам** “сабоо, чабуу” [ДТС, 1969, 485] сөзүнүн кездешиши ушул уңгунун өзгөргөн түрү болушу ыктымал.

Камчынын сыйдасы 60 өрүмгө чейин жеткен. Жарашыктуу камчыга табылгы жана эликтин шыйрагы сапталган. Сабына калай, көк курчалат. Ал “*бел көк*” деп аталат. Камчынын кармала турган жагына кара булгаары каптап, ага чачы чыгарат да, “бүлдүркөн” өрүлөт. Камчыланган чакта бүлдүркөн колго илинип, камчы түшөт. Бүлдүркөндүү камчыны мыкка, же кереге башына илип коюуга болот. Камчынын башына калай, же болбосо жез кадалат. Анын

“бөрк”, же “бөрктүн калайы” деп коёт. Камчынын “алаканына” көбүнчө кара булгаары капталат. Ал кооз чегеленет. Илгери камчынын күмүш чегесине көбүнчө “куш тырмак” түшүрчү экен. Азыр зергерлер жез, же калайдан тумарча, төрт бурчтук, уруп коёт. Алардын да чачысы болот. Камчы өрүмдү “*түшкүн*” деп аташат. Муну менен өрүмчүлөрдүн чеберчилиги сыңдалат. Камчынын түшкүнүнүн учундагы түйүнүнө илгери койдун корголундай коргошун кошо түйүлүүчү. Ошондой эле Махмуд Кашкаринин сөздүгүндө камчы сөзү *чачыг* болуп кездешкенин байкоого болот: “*Ол маңа чачыг чырмаиды*”—Ал мага камчы токушту [II,333]. *Чачык* аталышы камчы өрүмүнүн ичке тасмаларына (өрүлбөгөн абалына) карата айтылган. Мындай камчы азыр да турмушубузда тилке тилинген түшкүнүнө карата *чачылуу камчы* болуп атылат. Кыргыз тилинде камчы бөлүктөрүнө карай бир нече аталыштары бар: *Сап*—камчы сап. Камчынын колго кармалуучу жери. Байыркы түрк тилинде *sap* “ручка, рукаятка” [ДТС, 1969, 485] болуп аталат. Кыргыз тилинде *сап* сөзү *бычактын сабы*, *күрөктүн сабы*, *кетмендин сабы* ж.б. болуп, башка сөздөр менен да айкалышып, жогорудагыдай эле мааниде колдонула берет. “Диванда” *сап* сөзүнөн *саплык* (*сап+лык*)—бычак (1,537), *сибак* (*сап+ык*)—кол тегирмендин үстүңкү ташып айланткан темир (1,677) болуп кездешет. Кыргыз тилинде болсо *чабак* (*сап+ак*)—Арабанын дөңгөлөгү менен алкагын бириктирип туруучу таякчалар, *сапке//тяпке* (*сап+ке*)— көлөмү кичирээк келген кетмен [С.М.Абрамзон, 1958, 73]. *Тяпка* кылып орустар өздөрүнүн тилдик өзгөчөлөгүнө карата өздөштүрүп алышкан.

Укрук—укурук. Макалда мындай деп келет: “*Тагыг укрукын екмес. Теңизни кайгыкын бөгмөс*”—тоону укуругуң ийе албас, деңизди кайыгың бөгөй албас. Бул макал чоң ишти кичине айла менен жөнгө салууга болбойт деген мааниде колдонулат [I,211]. Баштапкы уңгусу байыркы түрк тилдеринде “*аркан, жип*” маанисиндеги сөз *орук//урук//урк//огур//огр* болуп кездешет: “*урук-луг кува*”—аркан, жиби бар челек [I, 287], *огуришак*—жип түрүлүүчү чыгырык, ийик кулагы [I, 289] ж.б. Бирок, байыркы түрк тилинде азыркы кыргыз тилиндегидей жылкы кармоо үчүн колдонулган арканы бар узун таяк маанисинде болгондугу анык. Буга күбө жогорудагы макалды мисал катары келтирүүгө болот (Жогорудагы макалды караңыз). Ошондуктан жогорудагы *укрук* сөзүн башкача көз карашта да карап көрөлү. *Укурук* сөзүн *у+кур+ык* морфемаларга бөлүп алып, баштапкы *у* компоненти *уук*—болгон, сөздөрдүн биригүүсүнөн тыбыштык жоготууга учураган десек жаңылышпайбыз. *Уук* азыркы мезгилде кыргыз тилиндеги боз үйдүн түндүгүн көтөрүп турган узун таякчаларга (уука) гана тиешелүүдөй көрүнөт. Бирок, *уук* сөзү байыркы түрк тилинде өнүмдүү сөз катары болгондугу анык. Мисалы, *уук//ук* «чатыр»; *ук* «кепе»; *сырук* («шырык») *>сыр+уук* “Баштапкы мааниси сырдалган уук” *укурмак* «Көтөрүү үчүн узун эки таягы бар чүмбөттүү замбил» ж.б. болуп кездешет. Ал эми экинчи *кур* компоненти Махмуд Кашгаринин “Диванында” “кайыш, тасма” маани-

синде болгондугу белгилүү. Мисалы: *курдук* сөзүнүн курамында кездешип, анын мааниси «кайышта; кайыш байла»: *йа курдук*—ал жаага кур тартты [II, 103]. Азыркы кыргыз тилинде да ушул мааниде сакталып калган. М.: *кайыш кур* [КТТС, 1984, 596]. Мындан биз “Жылкы кармоо үчүн узун таякка байланган кур (кайыш) болгон” дегендей жыйынтыкка келсек болот. Буга караганда байыркы мезгилде укуруктун арканынын ордуна териден тилинип алынган тасма, кайыш пайдаланылган болушу ыктымал.

Жалпысынан унааларга тиешелүү жабдык жана куралдардын аталыштарынын ичинен өзгөчө атка жана жылкыга тиешелүү жабдыктардын аталыштары сөздүктө арбын. Алардын айрымдары азыркы кыргыз тилине карата көөнөргөн сөздөр болсо, айрым сөздөрдүн катыштыгы болгону менен алардын уңгусу унутулуп, байыркы түрк жазма эстеликтерден эле кездешкенин байкоого болот. Ошондой эле башка семантикалык топтордогу айрым сөздөр менен омонимдик жана синонимдик катарды түзөт. Бул топко тиешелүү сөздөрдүн составында өнүмдүү жана өнүмсүз сөз жасоочу мүчөлөр бирдей дэңгээлде кездешкендигин байкоого болот.

Төөгө тиешелүү жабдыктардын аталыштары: *Ботлуу*—төөнүн мурдунан өткөрүлгөн жыгач (чүлүк) [I, 747]; *Қом*—ком, кийизден жасалган төөнүн ээри [III, 203]; *Көбөн*—Өгүзчө төөнүн токуму, тердик [I, 703]; *Таданлык төви*—такалуу төө [I, 851]; *Текирмек*—чүмбөттүү замбил (төөнүн үстүнө орнотулат). Өгүздөр болсо, *укурмак* деп да айтышат [I, 863].

Қом—ком, кийизден жасалган төөнүн ээри. Аны жасарда төөнүн чомун алат да, ага чөптөн салынат, төөнүн өркөчүнө барабар келет, үстүнө жүк арта тургандай кылып аны “*тева қоми*” дешет [III, 203]. Кыргыз тилинде “Төөнүн ээри” жана “Төөгө жүк артуу үчүн өркөчүнө, белине орой таңылган кабат-кабат кийиз же башка калың нерселер” болуп, эки түрдө кездешет. Ошондой эле *ком* деп уйдун, төөнүн абдан семиргенде да пайда болгон майын да аташат. Мисалы: *Төө семирп ком алган*, *Қом алганда чоң алган* (Т.М.); *Қом алып абдан семирген уйлары жатат жыла албай* (К.М.) ж.б.

Сөздүктө төөгө тиешелүү жабдыктардын саны болгону бешөө гана кездешип, анын ичинен бирөө азыркы кыргыз тилине карата архаизмге айланган. Ошол *текирмек* сөзүнүн *текир* уңгусу кыргыз тилинде өз алдынча мааниге ээ болбой, *текерең* сөзүнүн составында сакталып калган. Болгону *ком* сөзү гана тыбыштык жана маанилик өзгөрүүгө учураган эмес.

Бодо малга тиешелүү жабдыктардын аталыштары: *Бойундурук*—моюнтурук, моюнчак, жыгачтан жасалган моюнчак эки буканын мойнуна тагылат [III, 273]; *Йунақ*—тердик, буканын, ээрлеринин алдына коё турган нерсенин баары [III, 45]; *Көгөөн*—көгөн, саан учурунда торпокторду узун арканга көгөндөп байлашат [I, 723].

Көгөөн—көгөн, саан учурунда торпокторду узун арканга көгөндөп байлашат [I, 723]. Кыргыз тилинде болсо *көгөн* болуп “Козу, улактарды, кээде кой,

эчкилерди да байлаш үчүн керип коюлган майда бургактары бар аркан” маанисинде кездешет. Мисалы: *Козу чагында көгөнгө байланбаган койлор* (К.Ж.). Байыркы түрк тилинде *көгөн йалу* формасында кездешип, *йалу* сөзү “желе”, «көгөн» болуп эки мааниде айтылган. **к. Йалу** (Атка жана жылкыга тиешелүү жабдыктардын жана куралдардын аталыштары). Ошондой эле сөз айкашында *йел көгөөн* – көк желе (асмандагы жана жез кемпирдин көгөнү; Асан-Үсөн) болуп кездешет [I,223]. Кыргыз тилинде жогорудагыдай *жел көгөн* сөз айкашы *күндүн желеси//жез кемпирдин желеси* (жаандан кийин күндүн нурунун чагылдуусунун натыйжасында асманда пайда болгон жаа сыяктуу ар түрдүү түстөгү тилке, көк желе, асан-үсөн) болуп, бирдей маани берет.

Бул топко кирген сөздөрдүн ичинен бир гана **йунак** сөзү эскирген. Бирок, анын **йун** уңгусу кыргыз тилине *жун* болуп айтылат.

Эшекке тиешелүү жабдыктардын аталыштары: **Багырчак**–багырчак, эшекке токулуучу ээр [I,857]; **Беркээ**–камчы, таяк аны менен ууруну токмоктойт жана эшекти кубалайт [I,741]; **Йунак**–тердик, эшектин ээрлеринин алдына коё турган нерсенин баары [III,45]; **Сырмак**–эшектин ээри [I,811].

Сырмак–эшектин ээри [I,811]. Байыркы түрк тилинде сырдалган эшектин ээри **сырмак** деп аталышы мүмкүн. Акыркы мезгилде төөнүн, өгүздүн, эшектин ээрлерин булгаары тери каптабай сырдап коюшат. Эмне үчүн дегенде үстүнө жүк көтөрүүдө ээрди тери менен каптоонун кажети деле жоктой. Ал эми сырдап коюшу бузулбай көпкө сакталып, сапатын жоготпоо үчүн жана көрктүү болуу үчүн да пайдаланган. Ушундан **сырмак** аталган. Сөздүктө **сырмак** сөзүнө синонимдеш жогорудагы **багырчак** сөзүн да кездештиребиз. Махмуд Кашкариде *сыр* жыгач оокаттарына колдонгонун белгилейт: “**Сырлыг айак**”–желим менен чийилген, лакталган идиш [I,571], ошондой эле “**Айаг сырланды**”–идиш желим сыяктуу нерсе менен капталып сырдалганга ылайык болуп калды, мисалы: **сырланды, сырланмак** [II,391] болуп айтылат. Желим жана сыр жасоо технологиясын кыргыз эли мурдатан эле иштетип келишкен. Бул боюнча кенен маалымат **сырук** сөзүн кароодо берилет.

Жогоруда кездешкен сөздөр кыргыз тилине эскирген сөздөрдөн болуп эсептелет.

Чарба жана устачылык иштерине колдонулуучу курал-жабдыктардын аталыштары

Эмгек курал-жабдыктардын аталыштары: **Адаклык**–жүзүм өстүрүүдө бактарды жүзүм сабактарын тиреген тирөөч жыгач таяк [I, 291]; **Ар-гаг**–кайырмак [I,277]; **Багнаа**–тепкич [I, 753]; **Баштар**–орок. Аргу тилинде [I,785]; **Буруксы**–буурсун [III,369]; **Емеч**–буурсун, жыгач, соко. Дыйкан шайманы [I,133]; **Казык**–жыгач кайык. Аргу тилинде [I,665]; **Кетмеен**–кетмен,

жер чапкан шайман [I,767]; **Орғақ**–орок [I,243]; **Сибак** – кол тегирмендин үстүнкү ташын айлантакан темир [I,677]; **Тувек**–камыштан жасалган түтүкчө, дарактан да жасалат. Аны менен канаттууларды атат. Ошондой эле найза маанисинде, бул Чыгылча [I,677]; **Чыгрыы**–чыгырык. Айтылат: “**көк чыгрыы**–көк асман. Тегирмендин парасы деген “асман” маанисин да берет [I,733]; **Ыргаг**– илмек. Суудагы муздарды сүзүп алып, муз сактагычка салуучу илмек (илмекче) [I,277] ж.б.

Орғақ – орок [I,243]. Байыркы түрк тилинде да, кыргыз тилинде да **орок** “Дан эгиндердин, чөп куурай оруу үчүн колдонулуучу темири көбүнчө жарым ай сыяктанып, иймегирээк жасалган сабы бар эмгек куралы”: *Оро албаган орок тандайт* (макал). Мындагы *ору* этиштик уңгу “Чөптү, курайды, эгинди ж.б. Орок менен түбүнөн кыркып, чаап алуу” маанисинде колдонулат. М.: *Баштагыдай буудайды кол орок менен орбойбуз* (Осмонкул). Э.В.Севортян бул сөздүн **ор** уңгусу **ур** сөзүнүн өзгөргөн варианты чыккан деп белгилейт (Севортян,1974,468]. Орок сөзүнүн **–ык** мүчөсү байыркы түрк тилинде болобу, азыркы кыргыз тилинде болобу өнүмдүү сөз жасоочу мүчөгө кирет. Мисалы, байыркы түрк тилиндеги–**казык (каз+ык)**–жыгач кайык [I,665], **ортүк(өр+т+ык)**– жабуу [I,217], **тартыг (тарт+ыг)**–басмайыл, олоң [I,795], **тузак (туша+ык)**–тузак, **артыг (арт+ыг)** – аялдардын кемсели [I,207], **козук (козу+ык)** – териден жасалган тумак, баш кийим [I,681], **чарук (чар+ык)** – өтүк, бут кийим [I,664], **аркук (арк+ык)**–устун, шырык [I,227], **арыг (ар+ыг)**, чатырдын жапкычы [I,149], **кабуч (кап+ыч)**–эшик [I,653], **сабык (Саб+ык)**– чатырдын эни [I,651], **сырук (сыр+уук)**–шырык, устун [I,663], **бычак (быч+ык)** – бычак [I,671], **ийк (ий+ык)**–ийик [I,187], **көрүк (көр\|ур+ык)**–темир устанын көрүгү [I,681] ж.б. сөздөрдү жасаган.

Бул бөлүмдөгү эмгек куралдарынын аталыштарынын тыбыштык өзгөрүүдө кездешсе да дээрлик көпчүлүгү кыргыз тилине катыштыгы бар. Бир гана **кетмен** сөзү тыбыштык жана семантикалык өзгөрүүгө дуушар болгон эмес.

Устага тиешелүү курал-жабдыктардын аталыштары: **Базгаан**–базган, темир устанын шайманы [I,757]; **Балдуу**–балта [I,727]; **Егди**–ийди, ийри бычак. Кылычтын кыны жана башка нерселерди оюу үчүн иштетилүүчү учу ийри бычак [I,251]; **Ир**–теше турган аспап, үшкү [I, 121]; **Қанагу**–дарыгер колдонулуучу эки миздүү бычак, кыпчуур [I,773]; **Керкии**–керки [I,747]; **Ниждаг**–өгөө, **ж** тамгасы менен келет [I,801]; **Тигүч**–чеккич [I,625]; **Ургуу**–ура турган шайман [I,117]; **Чакук**–балка. Огуз тилинде [II,459] ж.б.

Базгаан- базган, темир устанын шайманы [I,757]. Кыргыз тилинде эки мааниге ээ: 1. “Темирчилик устаканасында балкага чаап тура турган чон балка”: *Чокчо сакал барсканчы оор барскандын сабын таянып тура калып, Салмоорбекти эркелетти* (Т.С.); *Барскан тийген сайын дулдуйган темир кадимки камырдай болуп ийиле берет* (Ж.Б.); *Барскандары бир үйдөй балбандары*

жөнөлдү (Манас). 2. Барсканчы: Барскан чабуучу. Бул киши темир устанын *барсканчысы Мурза экен* (А.С.) Балкачынын миң урганы- *барсканчынын бир урганы* (макал). Негизинен “темирди баса ур”, “темирди катуу ур” маанисинде болгон, кыргыз тилинин башка түрк тилдеринин ичинен уйгур (*базгон*) жана өзбек тилдеринде (*боскон*) гана кездешет [УРС, 1968,85;УРС,1959,83]. Байыркы түрк тилинин сөздүгүндө *басгун* турпатташ сөзү “чоң, оор” маанисинде айтылат [ДТС,1969,85]. Ушундан улам *бас* “ныгыруу, үстүнөн ныктоо” этиштик негизден жаралган десек жаңылышпайбыз. Аталган сөз кыргыз тилинде Барскоон болуп жер-суу аты катары (топонимика) сакталып калган.

Көрүк – темир усталардын көрүгү, аспап [1,681]. Кыргыз тилинде да дал ушул эле мааниде колдонулат: *Актан эки колу менен алмак-салмак күшүлдөтүп көрүк басууда* (Ш.Б.). *Көрүк үйлөгөн таш көмүрдүн көгүш жалыны ого бетер алоолонот* (У.А.). Бул сөз **көр+үк** деген бөлүктөрдөн туруп, анын **көр** уңгусу байыркы түркчөдө *үр* “үйлө” этишинин **өр** вариантынын алдына **к** тыбышынын кошулушунан жасалган дешке болот. Ага этиштен зат атооч жасоочу –*ык* мүчөсү жалганып, **көрүк** сөзү жасалган [Сейдакматов, 1988, 158]. Кыргыз тилинде *кош көрүк* “двойной мех” болуп да кездешет [Юдахин,1965,426].

Жогорудагы сөздөрдүн ичинен тыбыштык өзгөрүүгө учураган алты сөз кездешет. Анын ичинен **көрүк** сөзүнүн турпаты да, мааниси да өзгөргөн эмес.

Жалпы чарба иштерине тиешелүү буюм-тайымдардын жана курал-жабдыктардын аталыштары: *Алачу*–алачык [МК,ТТС,1,271]; *Артыг*–көлүккө артылуучу жүк (артынчаак)[1,207]; *Арыг*–чатырдын жапкычы. Барскончо [1,149]; *Йанлык*–чабандын баштыгы [Ш,711]; *Йанчуқ*–мүшөк, кап, баштык [Ш,71]; *Йапгақ*–канаттуу куштарды кармоо үчүн тузактын бир түрү, жапкак [Ш,67]; *Олуқ* – тепши, акыр. Дөңгөчтөн оюлуп жасалган, мал сугарууга жана жүзүм ширесин муздатуу үчүн жасалган идиш [1,157]; *Олуқ*–кичинекей кайык, балагы бар кол кайык [1,157]; *Сыдрым*–кур, белдемчи. Огузча [1,831]; *Сырук*– чатырдын устуну, устун [1,665]; *Тумрум йыгач* – бут кийимдин калыбына окшогон жыгачтын бөлүгү [1,831]; *Урк* – аркан [1,461]; *Урук*– аргамжы, аркан *“урук үзлөндү”* [1,153]; *Чаңкаа* – тузактын түрү [1,741] ж.б.

Сырук–чатырдын устуну, устун [1,665]; кыргыз тилинде *сырук* сөзү *шырык//шыргый* турпатында колдонулуп, “Бутактары жок ичке өскөн узун карагай” маанисин туюндурары белгилүү. Азыркы тапта да курулуш материалы катары көп колдонулат. Мисалы: *Үйлөрдүн айланасы узун шырыктар менен бекитилген* (К.Ж.) ж.б. **Сырук** сөзү **сыр+ук** бөлүктөрүнөн туруп, **сыр** уңгусу байыркы түрктөрдө “*сырдалган*” маанисин берген. Ушул сыяктуу сөздүктө *сырмак* (эшектин ээри) [1,811]; сөзүнүн курамында да кездешет. Байыркы мезгилде жыгачтан жасалган нерселер кургагандан кийин кургап, жарылып кетпөө үчүн атайын жабышкак суюктук (сыр) менен каптап чыгышкан [Ш, 237]. Ал эми **ук** компоненти **ук//уук** “узун таяк, шырык” маанисин берип, жыйын-

тыгында “Сырдалган узун устун” мааниси жаралган. Ушундай курулуш материалы катары колдонулгандыктан кийин “Бутакары жок, ичке өскөн узун жаш карагай” **шырык** аталып калган. Кыргыз тилинде **шырык** сөзү **шыргый** сөзү менен удаа колдонула берет. Бул сөз кыргыз тилинде “узун” маанисин да берет. Мисалы: *Бою **шыргыйдай** ж.б.* Байкашыбызга караганда, байыркы түрк тилдеринде **уук** өнүмдүү сөз болгон. к. **Укрук** (Атка жана жылкыга тиешелүү жабдыктардын аталыштары). Мындан тышкары, сөздүктө **сыр** компоненти катышкан **сырмак** “эшектин ээри” [I,811], **сырлык аяк**—жемиш менен чийилген, лакталган идиш “[I,571], **аяк сырлады** [II,391] өңдүү сүйлөм тизмектеринде кездешет. Кыргыз элинде да мунун айрым оттенектору макал-лакаптарда сакталып калган: *Сыр аяктын сыры кетсе да, сыны кетпейт.* «Диванда» **сыр** компоненти желим суюктук, боек маанисин берет. **Сыр** сөздүктө **сал** сөзүнө синоним катары колдонулуп, **сал** – сыр, желим суюктук, кытай идишинин сыртына куюлуп, анан үстүнө сүрөт (оймо-чийме) тартылган—деген жери бар [III,237]. Байыркы түрк тилинде **сыр** сөзүнө синонимдеш колдонгон **йелим** сөзүн кездештирүүгө болот. Кыргыз тилинде бул сөз **желим** болуп айтылат [КТТС,1984,327].

“Диванда” болсо **“йелим”**—желим, аны менен жаанын артына канатуулардын канатын желимдейт—деп берилет [III,33]. Желим кыргыз элинде эки жагдайда колдонулган: биринчи тери, жыгач буюмдарын чаптоо үчүн, экинчиден, жыгач буюмдарын кооздук үчүн жана ар кандай нымдуулуктан (каррозиядан) сактоо үчүн кадимки азыркы колдонулуп жүргөн сыр (краска) ордуна колдонгон. Желимди даярдоо технологиясы байыркы кыргыз элинде деле өздөштүрө алышкан. Малдын терисинен майын сыдырып салып казанга салып, суу куюп коюланган абалына чейин кайнатышкан, ошондо ал жабыш-как клей пайда болгон. Ошол эле коюу суюктукка ар кандай түс берүүчү өсүмдүктүн тамырларын (ышкын түп, ат кулак, карагайдын кабыгы ж.б.) кошуп түс чыгарып сыр ордуна буюмдарды боёгон. Андан тышкары, *жошо* пайдаланылган. Жошонун өзүн сууга эзип же болбосо жогорудагы суюктукка кошуп, өң чыгарышкан. Кошумча чаптоочу сырьё катары карагайдын, өрүктүн чайырын да кошушкан [Акматалиев,1990,57]. Мындан тышкары, балыктан да желим жасагандыгы тууралу «Диванда» айтылат: **«Йарук йелим»**—балык желими [III,33]. Азыркы мезгилде кыргыз тилинде чаптоочу даяр сырьё катары *клей* көбүрөк белгилүү.

Бул бөлүмдөгү сөздөрдүн уңгусунун кыргыз тилине катыштыгы болсо да сөз жасоочу мүчөлөрдүн таасири астында күнүрттөнүп, кыргыз тилине катышы жоктой сезилип калган. Өзгөчө бул топко кирген сөздөрдүн көпчүлүгү тыбыштык өзгөрүүгө дуушар болгондугун байкоого болот. Ошондой эле семантикалык жактан өзгөчөлөнгөн сөздөр да жок эмес.

Жалпы корутунду

1. Махмуд Кашкаринин “Дивану лугат ит-түрк” эмгегин лексикалык материалдарды салыштырма планда изилдеген, кайсы урууга таандык экендигин, түрк урууларынын территориялык жактан таралышын тактап көрсөткөн, түрк тилдеринин классификациясы жана тарыхый фонетикасы, грамматикалык түзүлүшү, түрк элдеринин тарыхы, географиясы, этнографиясы, поэзиясы, фольклору жөнүндө алгачкы илимий маалыматтарды берген жана келечекте ушул аталган маселелерди иликтөөгө негизги теориялык таяныч болуучу көөнөрбөс илимий эмгек катары кароо шарт.

2. Махмуд Кашкаринин “Диван лугат ит-түрк” эмгеги араб тилинин салттуу лингвистикасындагы эң алдыңкы жетишкендиктерине таянгандыгы жана андагы фоно-морфологиялык, лексика-семантикалык маалыматтары түрк, араб тилиндеринин структурасындагы өзгөчүлүктөрүн айкындаган негизги типологиялык белгилердин ырааттуу берилиши өзгөчө көңүл бурууга арзыйт.

3. “Дивандагы” сөздөрдүн семантикасын, алардын өнүгүү жолун жана чыгыш тегин тарыхый-салыштырмалуу мүнөздө иликтөө тилибиздин тарыхын билүүгө чоң өбөлгө түзөрү бышык;

4. “Диван” кыргыз тилине которулгандан тартып, азыркы тилибиздин тарыхына жана катыштыгына арналган иликтөөлөр жана изилдөөлөр өз жемишин бере баштады. Буга чейинки жана азыркы учурдагы котормолор бирин-бири толуктап, сөздүктү терең, туура түшүнүүгө өбөлгө түзүүдө.

5. Жалпы тил илиминдеги, түркологиядагы, кыргыз тил илиминдеги теориялык, практикалык жана катыштык маселелерине багытталган изилдөөлөр тилибиздин келечектеги илимий - изилдөөлөрүнө көмөк көрсөтөрү анык.

6. Махмуд Кашкаринин “Дивандын” түрк тилдеринин тарыхын, маданиятын ж.б. камтыган жалпы түрк тилдүү элдердин бардыгына тиешелүү бирдей орток мурас катары эсептөөбүз шарт;

7. Тилдик каражаттарды салыштырууда Махмуд Кашкари уруулук тилдердеги тыбыштык өзгөчөлүктүн бар же жок экендигине таянган. Тыбыштык жактан дал келбей калган учурларды ар бир тилдин табиятына таандык экендигин белгилеп, анын себептерин тактоого аракет жасаган. Кээде мындай кубулушту тектеш эмес тилдердин таасиринен пайда болгондугун белгилеген (мисалы, сөздүн башында (h) тыбышынын келиши).

8. Сөздүн курамын жана анын түзүлүшүн аныктоодо Махмуд Кашкари түрк тилдерине мүнөздүү болгон бөтөнчөлүктөргө айрыкча көңүл буруп, тилдин ички өнүгүш мыйзамына таянат, б.а. түрк тилдерине мүнөздүү болгон тыбыштык айкалышууларды тактайт.

9. Махмуд Кашкари тыбыштардын сөздүн жана ага уланган мүчөлөрдүн составында ар түрдүү өзгөрүү мүмкүнчүлүгүнө ээ экендигин белгилеп, мындай өзгөрүүлөр бир калыпта боло бербестигин биринчилерден болуп байкаган

(мисалы , сөз башында , сөз ортосунда жана аягындагы тыбыштар). Сөздүк түзүү максаты менен жыйналган көп материалдарда автор ошол доордогу түрк тилдеринин сөз байлыгын мүмкүн болушунча кеңири камтуу менен, сөздүн тыбыштык, морфологиялык түзүлүшүн , диалектилик өзгөчөлүктөрүн толук ачып берүүгө жетише алган.

10. Махмуд Кашкари эне тилди өнүктүрүү, анын коомдук милдетин жогорлатуу үчүн араб, фарсы сөздөрүн ыксыз колдонууга чек койгон.

11. Махмуд Кашкаринин “Диванындагы” буюм-тайым, курал-жабдыктарга байланыштуу аталыштар үч чоң топко бөлүнүп, ар бир топ бир нече майда лексика-семантикалык топторду камтыйт. Алар колдонуу жагдайына, керектелишине, кандай материалдардан жасалгандыгына, кимге, эмнеге арналгандыгына жана жалпы эле колдонгондугуна жараша топторго бөлүнөт.

12. Лексика-семантикалык топтордогу сөздөрдүн кыргыз тилине катыштыгы боюнча мал чарбачылыкка жана малдан өндүрүлгөн сырьелордон жасалган буюм- тайымдардын, курал-жабдыктардын аталыштары кеңири кездешет. Бул болсо көчмөн турмушта жашап келген кыргыз элинин байыркы мезгилден бери жашоо-тиричилиги мал чарбачылыгы менен байланыштуу экендигин дагы бир ирет тастыктап турат;

13. “Дивандагы” буюм-тайым, курал-жабдыктарга байланыштуу сөздөрдүн уңгуларынын айрымдары азыркы тилибизде өз алдынчалыгын жоготкон өлүү сөздөргө айланган. Алардын көпчүлүгүн этиштик маанидеги сөздөр түзөт;

14. “Дивандагы” буюм-тайым, курал-жабдыктарга байланыштуу айрым сөздөр көөнөргөн сөздөргө айланып кетсе да, алардын уңгулары азыркы кыргыз тилинде активдүү колдонулат.

15. “Диванда” 8 миңге жакын сөз болгон болсо, анын ичинен буюм-тайымдарга жана курал-жабдыктарга байланыштуу аталыштар 200дөн ашыгын түзөт. Эгерде иликтенген сөздөрдүн уңгусунун кайсыл сөз түркүмүнөн жасалгандыгын баам сала турган болсок, анда 36 уңгу зат атоочтон, 2 уңгу сын атоочтон, 49 уңгу этиштен, 4 уңгу тууранды сөздөн жасалгандыгын көрөбүз;

16. Илимий иште тиешелүү сөздөрдүн чыгыш тегин иликтөөдө турпаты, мааниси жагынан дал келбеген сөздөрдүн уңгусуна карай иликтөөлөр жүргүзүлүп, сөздөрдүн байыркы турпатын жана маанисинин өнүмдүүлүгүн, өнүмсүздүгүн аныктоо иштери жүргүзүлүп, жыйынтыгында кыргыз тилине салыштырмалуу дээрлик көп сөздөрдүн уңгулары , сөз жасоочу мүчөлөрү дагы эле болсо өнүмдүүлүгүн жоготконгондугу ырастады;

17. Махмуд Кашкаринин “Диванындагы” буюм-тайымдарга, курал-жабдыктарга байланыштуу сөздөрдүн 60 пайыздан ашыгы, ал эми иликтенген сөздөрдүн уңгусунун 90 пайыздан ашыгы кыргыз тилине тикеден-тике катыштыгы бар;

18. “Диван” менен азыркы кыргыз тилин салыштырууда кээ бир морфологиялык негиздин байыркы тыбыштык структурасын аныктоо аркылуу көп сандаган сөздөрдүн өнүгүү эволюциясын, жолун байкоого мүмкүнчүлүк түзүлөт.

19. “Дивандагы” буюм-тайым, курал-жабдыктарга байланыштуу сөздөрдөгү айрым өнүмдүү сөз жасоочу мүчөлөр азыркы тилибизде да өнүмдүүлүгүн жоготкон эмес. Айрым аз өнүмдүү сөз жасоочу мүчөлөр азыркы кыргыз тилинде өнүмсүз сөз жасоочу мүчөлөргө айланган. Ал эми ошол мезгилдеги кездешкен өнүмсүз мүчөлөр болсо азыр да тилибизде өнүмсүз сөз жасоочу мүчө катарында калууда.

20. Махмуд Кашкаринин тил менен этнографияны айкалыштыра билгендигин, сөздөрдү чечмелөөдө элдин материалдык-маданий байлыктары менен тыгыз байланышта териштиргендигин изилдөөбүздөгү этнолингвистикалык жыйынтыктар дагы бир ирет тастыктап жана толуктап турат.

21. Кайсы тил болбосун ички жана тышкы мүмкүнчүлүктөр аркылуу байышы бизге маалым. Мындай процесстер байыркы түрк тилдеринде да болуп турган. Ушул өнүгтө алганда, “Дивандагы” буюм-тайымдарга, курал-жабдыктарга байланыштуу сөздөрдө башка тилдерден өздөштүрүлгөн сөздөр жокко эсе, тескерисинче, бөтөн тилдерге кирген бир нече сөздөрдү кезиктирүүгө болот.

22. “Дивандагы” буюм-тайымдарга жана курал-жабдыктарга байланыштуу сөздөр азыркы турмуш-тиричилигибизде колдонулуп келген болсо, убакыт өткөн сайын айрым буюм-тайымдар элибиздин көөнөргүс материалдык байлыктарына айланган.

23. Байыркы түрк элдеринин бири болгон кыргыз элинин жаратылыш шарттарына карата жайгашышы, маданий-чарбачылык өзгөчөлүктөрү, социалдык структурасы, тарыхый өнүгүүсү ар кандай мүнөзгө ээ болгон. Алардын көчмөндүк турмушунда көчүп-конуп жүрүүгө ылайыкташкан турак-жайлары жөнүндө, жашоо-тиричилиги мал-чарбачылык менен байланыштуу болгондуктан, малдан өндүрүлгөн сырьелор, тамак азыктары жөнүндө, алардын аңчылык жана кол өнөрчүлүк менен алек болгондугу тууралуу Махмуд Кашкаринин “Диванындагы” маалыматтардан алууга болот. Ошондой эле ошол мезгилдеги үй-тиричилигине, чарба иштерине керектелүүчү буюм-тайымдардын, курал-жабдыктардын көпчүлүк элементаринин азыркы мезгилге чейин сакталышы, тилибизде турпаттык, маанилик жана тыбыштык өзгөрүүгө дуушар болбогон көптөгөн сөздөрдүн кездешиши кыргыз элинин, кыргыз тилинин байыркылыгынан кабар берет.

Диссертациянын негизги мазмунун төмөндөгү илимий эмгектерде чагылдырылды:

Монография

1. Усмамбетов Б.Ж. Махмуд Кашкаринин “Дивану лугат ит-түрк” эмгегиндеги турмуш-тиричиликке байланыштуу түшүнүктөрдү туюндурган лексикалык каражаттар (этно-лингвистикалык анализ) (Монография) [Текст] / Б.Ж. Усмамбетов – Бишкек, 2016, 330 б.

Окуу куралдары, методикалык көрсөтмөлөр:

2. Усмамбетов Б.Ж. Кыргыз тилиндеги материалдык-маданиятка тиешелүү сөздөрдүн лексика-семантикалык тобу (окуу куралы) [Текст] / Б.Ж. Усмамбетов // БГУ, Бишкек, 2010, 44б.

3. Усмамбетов Б.Ж. Кыргыз тилиндеги кесиптик лексика (кол өнөрчүлүккө тиешелүү сөздөр) (окуу куралы) [Текст] / Б.Ж. Усмамбетов // БГУ, Бишкек, 2012, 52б.

Илимий макалалар

4. Усмамбетов Б.Ж. Кыргыз улуттук терминологиясынын илимий проблемаларын жөнгө салуу [Текст] / Б.Ж. Усмамбетов // КР УИАнын Кабары. - Бишкек, 2006, №4, 113-116 б.б. (133 б.).

5. Усмамбетов Б.Ж. Кыргыз тилинде кесиптик лексиканын изилдөө маселелери [Текст] / Б.Ж. Усмамбетов // БГУнун жарчысы. – Бишкек, 2009, №2 (15), 140-142 б.б. (179 б.).

6. Усмамбетов Б.Ж. Кыргыз тилинде материалдык-маданиятка тиешелүү сөздөрдүн чыгыш теги [Текст] / Б.Ж. Усмамбетов // БГУ, “Кыргыз тили жана адабияты” – Бишкек, 2009, №16, 125-128б.б. (181 б.).

7. Усмамбетов Б.Ж. Кыргыз тилиндеги кесиптик сөздөрдүн лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү [Текст] / Б.Ж. Усмамбетов // БГУ, “Кыргыз тили жана адабияты” - Бишкек, 2010, №17, 7-9 б.б. (175 б.).

8. Усмамбетов Б.Ж. Кыргыз тилиндеги материалдык маданиятка тиешелүү сөздөрдүн морфологиялык жол менен жасалышы [Текст] / Б.Ж. Усмамбетов // БГУ, “Кыргыз тили жана адабияты” - Бишкек, 2011, №18, 38-41 б.б.

9. Усмамбетов Б.Ж. Кыргыз тилинде материалдык-маданиятка тиешелүү сөздөрдүн лексика-семантикалык тобу [Текст] / Б.Ж. Усмамбетов // БГУнун жарчысы - Бишкек, 2011, №2 (19), 241-243 б.б.

10. Усмамбетов Б.Ж. Махмуд Кашгаринин “Дивану лугат ат-түрк” сөздүгүндөгү унгулардын семантикалык өзгөчөлүгү жана алардын кыргыз тилине

болгон катыштыгы [Текст] / Б.Ж. Усмамбетов // БГУ, “Кыргыз тили жана адабияты” - Бишкек, 2015, №29, 56-58 б.б. (179 б.)

11. Усмамбетов Б.Ж. Махмуд Кашгаринин “Диванындагы” буюм-тайымдарга жана курал жабдыктарга байланыштуу сөздөрдүн жасалышы [Текст] / Б.Ж. Усмамбетов // БГУ, “Кыргыз тили жана адабияты” - Бишкек, 2015, №29, 71-73 б.б. (179 б.).

12. Усмамбетов Б.Ж. Махмуд Кашгаринин “Дивану лугат ат-түрк” эмгегинин которулушу жана котормо маселелери [Текст] / Б.Ж. Усмамбетов // БГУ, “Кыргыз тили жана адабияты” - Бишкек, 2015, №27, 104-107 б.б. (223 б.).

13. Усмамбетов Б.Ж. Махмуд Кашгари энциклопедист (тарыхый, этнографиялык жана археологиялык маалыматтар) [Текст] / Б.Ж. Усмамбетов // БГУ, “Кыргыз тили жана адабияты” - Бишкек, 2015, №27, 108-113 б.б. (223 б.).

14. Усмамбетов Б.Ж. Махмуд Кашгаринин “Дивану лугат ат-түрк” эмгегинин түрк тилдеринде изилдениши [Текст] / Б.Ж. Усмамбетов // БГУнун жарчысы – Бишкек, 2015, №2 (32), 23-26 б.б. (271 б.).

15. Усмамбетов Б.Ж. Махмуд Кашгари жашаган доор жана анын “Диваны” [Текст] / Б.Ж. Усмамбетов // БГУнун жарчысы – Бишкек, 2015, №1 (32), 30-32 б.б. (271 б.).

16. Усмамбетов Б.Ж. Махмуд Кашгаринин “Диванындагы” айрым сөздөрдүн кыргыз тилине салыштырмалуу тыбыштык өзгөчөлүктөрү [Текст] / Б.Ж. Усмамбетов // БГУнун жарчысы - Бишкек, 2015, №2-3 (33-34), 237-238 (355 б.).

17. Усмамбетов Б.Ж. Махмуд Кашгаринин “Диванындагы” үй-буюмдарына тиешелүү айрым сөздөрдүн лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү [Текст] / Б.Ж. Усмамбетов // БГУнун жарчысы - Бишкек, 2015, №2-3 (33-34), 245-247 (355 б.).

18. Усмамбетов Б.Ж. Махмуд Кашгаринин “Дивану лугат ат-түрк” эмгегиндеги айрым сөздөргө этнолингвистикалык анализ [Текст] / Б.Ж. Усмамбетов // БГУнун жарчысы – Бишкек, 2016, №1 (35), 3-5 б.б. (293 б.).

19. Усмамбетов Б.Ж. Махмуд Кашгаринин “Диваны” жана кыргыз тилине болгон катыштыгы [Текст] / Б.Ж. Усмамбетов // БГУнун жарчысы - Бишкек, 2016, №1 (35), 16-18 б.б. (293 б.).

20. Усмамбетов Б.Ж. Махмуд-Кашгари Барсканинин “Диваны” жана анын кыргыз тилине болгон катыштыгы жөнүндө [Текст] / Б.Ж. Усмамбетов // Махмуд Кашгари Барскани атындагы Чыгыш университети “Махмуд Кашгари-Барсканинин дүйнөлүк илимине кошкон салымы” аттуу 2-Эл аралык илий практикалык конференциянын баяндааларынын Жыйнагы – Бишкек, 2015, 40-43, (253-б.).

21. Усмамбетов Б.Ж. Байыркы түрк тилиндеги этиштен жасалган сөздөрдүн лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү [Текст] / Б.Ж. Усмамбетов // К.И-

санов атындагы КМКТА университетинин «Жарчысы» – Бишкек, 2015, №2 (48), 251-254 б.б., (257 б.).

22. Усмамбетов Б.Ж. Махмуд Кашгаринин “Диванынын” кыргыз тили илиминде изилдениши [Текст] / Б.Ж. Усмамбетов // К.Исанов атындагы КМКТА университетинин «Жарчысы» -Бишкек, 2015, №2 (48), 254-257 б.б., (257 б.).

23. Усмамбетов Б.Ж. Словарь Махмуда Кашгари “Диван лугат ат-турк” и кыргызский язык (этнолингвистический анализ) [Текст] / Б.Ж. Усмамбетов // Филологические науки. Вопросы теории и практики – г.Тамбов, 2016, №5 (59), часть №1, 154-156 сс. (214 с.).

24. Усмамбетов Б.Ж. Лексико-семантические особенности некоторых слов в животноводческой лексике кыргызского языка [Текст] / Б.Ж. Усмамбетов // Филологические науки. Вопросы теории и практики – г.Тамбов, 2016, №5 (59), часть №2, 141-144 сс. (212 с.).

25. Усмамбетов Б.Ж. Слова, обозначающие предметы материальной культуры, и их место в словарном составе кыргызского языка [Текст] / Б.Ж. Усмамбетов // Филологические науки. Вопросы теории и практики – г.Тамбов, 2016, №8 (62), часть №1, 163-166 сс. (208 с.).

26. Усмамбетов Б.Ж. Семантические особенности глаголов в словаре Махмуда Кашгари “Диван лугат ат-турк” и их соотношение с глаголами современного кыргызского языка. [Текст] / Б.Ж. Усмамбетов // Символ науки –г.Уфа, 2016, №2 часть №3, 105-108 сс. (253 с.).

27. Усмамбетов Б.Ж. Некоторые словообразующие аффиксы в словаре Махмуда Кашгари “Дивану лугат ат - турк” [Текст] / Б.Ж. Усмамбетов // Символ науки – г.Уфа, 2016, №2 часть №3, 108-112 сс. (253 с.).

28. Усмамбетов Б.Ж. Названия орудий труда в словаре Махмуда Кашгари “Дивану лугат ат-турк” [Текст] / Б.Ж. Усмамбетов // “European Journal of Literature and Linguistics” - г.Вена, 2016, №2, 62-65 сс. (71 с.).

29. Усмамбетов Б.Ж. Лексико-семантические особенности слов, относящихся к бытовой лексике, в словаре Махмуда Кашгари “Дивану лугат ат-турк” [Текст] / Б.Ж. Усмамбетов // “European Journal of Literature and Linguistics” - г.Вена, 2016, №3, 57-61 сс. (63 с.).

30. Усмамбетов Б.Ж. Лексико-семантические особенности некоторых слов в “Диване” Махмуда Кашгари, имеющих место в кыргызском языке [Текст] / Б.Ж. Усмамбетов // ПГЛУ вестник – г. Пятигорск, 2016, №2, 65-68 сс. (323с.).

31. Усмамбетов Б.Ж. Слова, образованные от имен существительных, и их семантические особенности в словаре Махмуда Кашгари “Дивану лугат ат - турк” [Текст] / Б.Ж. Усмамбетов // Филологические ведомости – г. Прага, 2016, №3, 27-33 сс., (67 с.).

Усмамбетов Баяман Жунушбековичтин “Махмуд Кашкаринин “Дивану лугат ит-түрк” эмгегиндеги буюм-тайымдарга, курал-жадыктарга байланыштуу аталыштар жана кыргыз тилине болгон катыштыгы” деген темада 10.02.06-түрк тилдери адистиги боюнча филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын алуу үчүн жазылган диссертациянын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: “Диван”, жазма эстелик, лексика-семантикалык өзгөчөлүк, фоно-морфология, лексикология, лексикография, сөздүн чыгыш теги, байыркы түрк тилдери, этнография, этнолингвистика, тилдердин катыштыгы, сөз жасоочу мүчөлөр, тектеш тилдер.

Изилдөөнүн объектиси: “Дивану лугат ит-түрк” эмгегиндеги буюм-тайымдарга жана курал-жадыктарга байланыштуу сөздөр жана алардын кыргыз тилине болгон катыштыгы.

Изилдөөнүн предмети: “Дивану лугат ит-түрк” эмгегиндеги буюм-тайымдарга жана курал-жадыктарга байланыштуу сөздөрдүн лексика-семантикалык, фоно-морфологиялык өзгөчөлүктөрүн жана кыргыз тилине болгон катыштыгын иликтөө.

Изилдөөнүн максаты: Махмуд Кашкаринин “Диванындагы” буюм-тайымдарды, курал-жадыктарды туюндурган сөздөрдүн кыргыз тилине канчалык даражада катыштыгы, байланышы бар экендигин аныктоо, салыштырып жаткан сөздөрдүн фоно-морфологиялык байыркы тибин, баштапкы турпаты менен семантикасын, чыгыш тегин ачып берүү;

Изилдөө методдору: Изилдөөдө салыштырма, тарыхый-тектештирме, сыпаттама, этнолингвистикалык жана лингвостатистикалык, суперсегменттик методдор колдонулду.

Илимий изилдөөнүн жаңылыгы: Махмуд Кашкаринин “Дивану лугат ит-түрк” эмгегиндеги буюм-тайымдарга, курал-жадыктарга байланыштуу сөздөр жана алардын кыргыз тилине болгон катыштыгы кыргыз тил илиминде биринчи жолу атайын изилдөөгө алынып, мунун натыйжасында тиешелүү сөздөрдү лексика-семантикалык топторго бөлүштүрүп карап, ошондой эле ал топтордогу сөздөрдү дагы семантикалык өзгөчөлүктөрүнө ылайык майда топторго ажыратып териштирип, аталган топтор менен топчолордогу сөздөрдүн катыштыгы азыркы кыргыз тилине канчалык даражада байланышы бар экендигинин, уңгу сөздөрдүн, фоно-морфологиялык байыркы типтеринин, семантикалык маанисинин, чыгыш тегинин, тилдин кийинки өнүгүү процессинде семантикалык, тыбыштык жана морфологиялык жактан кандай өзгөрүүгө учурагандыгы көрсөтүлүп, бул аркылуу кыргыз тилинин өнүгүүсүндөгү жалпы мыйзам ченемдүүлүктөрдүн белгилүү бир деңгээлде аныкталгандыгы илимий иштин жаңылыгы болуп эсептелинет.

Илимий ишти колдонуу чөйрөсү: Кыргыз тилинин өнүгүү тарыхын, өнүгүү эволюциясын, андагы ар кыл процесстерди, тилдердин тектештиги маселесин тереңдетип изилдөөдө, аныктап тактоодо белгилүү бир даражада көмөк көрсөтө тургандыгында жана келечекте жогоркудай нуктагы изилдөөлөргө теориялык негиз болорунда шек жок. Ошондой эле, түрк тилдеринин тарыхы, кыргыз тилинин тарыхы, түрк тилдеринин салыштырма грамматикасы, лексикологиясы өндүү предметтерди окутууда жана аталган предметтер боюнча окуу китептерин даярдоодо, тарыхый-түшүндүрмө, морфемалык сөздүктөрдү түзүүдө чоң көмөк көрсөтөрү шексиз.

РЕЗЮМЕ

Диссертация Усамбетова Баямана Жунушбековича на тему : “Слова, обозначающие предметы домашнего обихода , утвари и снаряжения, в труде Махмуда Кашгари “Диван лугат ит-турк” и их отношение к кыргызскому языку” на соискание ученой степени доктора филологических наук по специальности 10.02.06 – тюркские языки.

Ключевые слова. “Диван”, письменный памятник , лексико-семантическая особенность,фоно-морфология, лексикология, лексикография, происхождение слова, древнетюркские языки, этнография, этнолингвистика, соотношение языков, словообразовательные аффиксы, родственные языки.

Объект исследования. Слова, обозначающие предметы домашнего обихода, утвари и снаряжения , в труде Махмуда Кашгари “Дивану лугат ит-турк” и их отношения к кыргызскому языку.

Предмет исследования. Изучение лексико-семантических, фоно-морфологических особенностей слов, обозначающих предметы домашнего обихода, утвари и снаряжения, в труде Махмуда Кашгари “Дивану лугат ит-турк” и их отношение к кыргызскому языку.

Цель исследования. Цель исследования заключается в изучении степени соотношения, связи слов, обозначающих предметы домашнего обихода, утвари и снаряжения, в “Диване” Махмуда Кашгари с кыргызским языком. В частности, определяются древний фоно-морфологический тип, изначальная форма, семантика и этимология сопоставляемых слов.

Методы исследования. В исследовании были применены сравнительный, историко-сравнительный, описательный, этнолингвистический и суперсегментный методы.

Научная новизна исследования объясняется прежде всего тем, что впервые в кыргызском языкознании исследуются слова, обозначающие предметы домашнего обихода, утвари, снаряжения, и их соотношение с кыргызским языком. В частности, реализован целый ряд задач, связанных с распределением исследуемых слов на лексико-семантические группы, которые , в свою очередь , делятся на более мелкие подгруппы. Впервые объектом комплексного анализа стали корни слов, их древние фоно-морфологические типы, семантика, этимология, а также их дальнейшие фонетические , морфологические и семантические изменения, которые в определенной мере иллюстрируют общие тенденции и закономерности развития кыргызского языка.

Сферы применения результатов научного исследования. Полученные результаты от исследования могут применяться в процессе углубленного исследования отдельных этапов развития кыргызского языка, а также в исследованиях направленных на изучение некоторых вопросов, касающихся родства отдельных тюркских языков и кыргызского языка. Результаты, полученные нами от исследования вопросов по указанному направлению, могут послужить теоритической основой для дальнейших исследований. Помимо этого они могут быть использованы в процессе преподавания “Истории тюркских языков”, “Истории кыргызского языка”, “Сравнительной грамматики тюркских языков” и “Лексикологии”, а также при составлении учебных пособий и в разработке историко-толковых,морфемных словарей.

ABSTRACT

Of the thesis by Usmambetov Bayaman Junushbekovich on the theme “The words” identifying household items, utensils and equipment, in the Kashgarli Mahmuds work “Divanu lugat at-turk” and their relations to Kyrgyz language” for the degree of Doctor of philological sciences. Speciality 10.02.06 – Turkic languages.

Key words. “Divan”, written monument, lexical-semantic feature, phone-morphology, lexicology, lexicography, origin of the words, ancient Turkic languages, ethnography, ethno-linguistics, proportion of languages, word formative affixes, related languages.

Object of the study. The words, identifying household items, utensils and equipment, in the Kashgarli Mahmuds work “Divanu lugat at-turk” and their relations to Kyrgyz language.

Subject of the study. Research the lexic-semantic, phone-morphological feature of the words, identifying household items, utensils and equipment, in the Kashgarli Mahmuds work “Divanu lugat at-turk” and their relations to Kyrgyz language.

Study objective. The aim of the study is research the degree of relations and connection of the words, identifying household items, utensils and equipment, in the Kashgarli Mahmuds work “Divanu lugat at-turk” and their relations to Kyrgyz language. In particular, the ancient phone-morphological types, the first form, semantics and etymology of comparing words are identified.

Research methods. During the search were applied comparative, historical-comparative, descriptive, ethno-linguistic and supersegment analysis.

Novelty of the study. The words, identifying household items, utensils and equipment, in the Kashgarli Mahmuds work “Divanu lugat at-turk” and their relations to Kyrgyz language are researched for the first time in Kyrgyz linguistics. In particular, number of tasks implemented, connected with lexic-semantic groups of the words. For the first time the object of complex analyses origins of the word, their phone-morphological types, that illustrate overall trends and regularities of the development Kyrgyz language.

Score of application. The study results can be widely used in studying the stages of the development Kyrgyz language, and relations with other Turkic languages and for the further theory research. They can be used in high schools with lectures such as “The history of Turkic languages”, “The history of Kyrgyz language”, “Comparative grammar of Turkic languages” and “Lexicology”. As well as in preparation training manuals, historical-defining dictionaries.

Форматы 60x84¹/₁₆. Көлөмү 2,75 басма табак.
Нускасы 150 даана.

«Бийиктик плюс» басмасы
Бишкек шаары, Абдрахманов көчөсү, 170 А
Тел. 0312 66 17 25, 0777 74 35 68